

BEVIDSTHEDEN: EN OVERSIGT

Boje Katzenelson

Efter nogle indledende afsnit om bl.a. sjæl-legeme problemet gennemgår artiklen den lange række af mentale funktioner, som er knyttet til bevidsthedsbegrebet. Dernæst søges bevidsthedens domæne placeret i psyken som helhed.

Ordet »bevidsthed« dukker først op i det danske sprog hen mod år 1800 som oversættelse af det tyske »Bewusstsejn« og »Bewusstheit«. Det var vistnok filosofen Wollf, nu glemt men dengang en dominerende skikkelse i tysk tænkning og evnepsykologiens førende systematiker, der i begyndelsen af 1700-tallet skabte disse tyske ord på grundlag af de latinske og bl.a. af Descartes benyttede »conscientia« og »cogitatio« (som stadig ligger til grund for ordet bevidsthed på fransk og engelsk). »Cogito, ergo sum«, »jeg tænker, derfor er jeg«, sagde Descartes som bekendt og gav dermed bevidstheden een af sine mange betydninger.

På tysk henviser »Bewusstsejn« undertiden til den humane psykes kapacitet til at kunne være bevidst, en bevidstbliven, medens »Bewusstheit« står for kapacitetens aktuelle indhold af bevidsthedsfænomener eller -tilstande hos individet. Denne skelnen optræder sjældnere i dansk og angelsaksisk psykologi og filosofi, men vil dog blive aktuel nogle steder i det følgende.

Bevidsthed og samvittighed

Før Descartes betød det latinske »conscientia« nærmest »samvittighed«, hvilket også var det danske ord der kom tættest på nutidens opfattelse af bevidsthed. Det viser, at begrebet samvittighed havde en bredere betydning dengang. Ud over ordets moderne indhold betød det tillige mere bogstaveligt »sam-viden« eller fælles kundskab (en konnotation som det svenske ord for bevidsthed, »medvetande«, stadig bevarer). »Vittig« betød dengang at vide noget, at være vidende eller forstandig og »samvittig« at vide noget sammen eller at dele en viden med andre, vel at mærke

---

Boje Katzenelson er professor i psykologi ved Århus Universitet. Han publicerer jævnlig i Psyke & Logos og har forfattet adskillige bøger, hvoraf de i denne sammenhæng mest relevante er *Psykens verden, i verden: Et naturevangelium* og *Homo socius: Grundlaget for menneskeligt samkvem*.

indbefattende det vurderende og moralske aspekt som ordet har i dag.

Det var det moralske aspekt Descartes fjernede fra begrebet »conscientia«, idet han indskrænkede bevidstheden til systematisk tænkning. Denne »tænkende ting« (»res cogitans«) var den ene del af alt eksisterende og modstillet alt andet eksisterende kaldet de »udstrakte ting« (»res extensa«). Til de udstrakte ting hørte menneskets eget legeme og dermed ifølge Descartes passionerne og de passionerede vurderinger i form af bl.a. samvittighedens røst. De blev betragtet som fejlkilder i den dagklare tænkende bevidstheds virkelighedserkendelse.

Individuel, fællesmenneskelig og kosmisk bevidsthed

Denne dualistiske sjæl-legeme adskillelse (herom senere) har siden Descartes præget europæisk hverdags- og åndsliv dybt, så dybt at den næsten er så selvfølgelig som luften vi indånder.

Dualismen ledsages eller foregribes af den individualisering eller adskillelse af individet fra slægten og fællesskabet, som har været et vilkår for Vesten gennem århundreder. Den historie er central for bevidsthedsbegrebet, fordi den medfører at bevidstheden opfattes som noget der er knyttet til det enkelte individs mentale kerne, en indre egenskab af en slags. Ganske vist går denne opfattelse tilbage til den græske antik, detaljeret påvist af fx Jaynes (1976), men den bliver markant i Vesten fra renaissance og frem af kulturelle, økonomiske og politiske årsager som ikke skal gennemgås. Vi anser det for indlysende, at den individuelle bevidsthed er primær til fællesskabet og fællesbevidstheden, skønt det ikke behøver være tilfældet som det senere vil fremgå.

Denne individfiksering af bevidstheden er ingenlunde universel. Nogle steder i Østen opfattes bevidstheden som et kollektivt fænomen, et fællesgods som den enkelte har del i, en »samviden« i meget bogstavelig forstand. Samme anskuelse havde Platon, i øvrigt under påvirkning af datidens orientalske tænkning. Han betragtede det enkelte menneskes tankegods og dermed også bevidsthed som værende delagtig i et ideo, der både var fællesmenneskeligt og hinsides menneskelivet som en tronehimmel omspændende alt eksisterende.

For Platon såvel som Heraklit og andre græske filosoffer fra antikkens guldalder omfattede det mentale liv således ikke kun menneskeslægten, men kosmos. Der var en enhed og overensstemmelse, en overgribende »logos«, mellem menneskets sjæl og universet. Også i den indiske Vedanta-filosofi, som måske har inspireret Jungs tilsvarende betragtninger, har mennesket ikke kun et personligt »jeg«, men også et upersonligt »selv« som er delmængde en slags verdenssjæl (»Brahman«), en enhed af alt foreliggende eller »det absolutte«. »Panpsykisme« kaldes undertiden visse udgaver af denne opfattelse (se nedenfor). Hegels »verdensånd« har vel heller ikke undgået indflydelse fra slig tænkning.

At »kende sig selv« er i nogle af disse traditioner at forstå sig som eet med det hele. Unægtelig en anden forestilling om bevidsthed og selverkendelse end den gængse i Vesten.

Niels Ole Finnemanns og Henrik Høgh-Olesens artikler behandler denne problematik.

Sjæl og legeme

Følgende almindelig vestlig tankegang går også jeg ud fra, at bevidstheden er knyttet til eller har til huse i den individuelle krop. Men den antagelse har sin pris, idet den selvfølgelig rejser spørgsmålet om denne tilknytningens nærmere væsen. Det er som bekendt det klassiske sjæl-legeme problem, som der findes adskillige forsøg på at komme til rette med.

Med udtrykket »sjæl« (eller »ånd«) i behandlingerne af sjæl-legeme problemet præciseres det dog sjældent, om man mener bevidsthed eller psyke, hvilket ikke er det samme (se herom straks nedenfor). For det meste menes nok bevidsthed, men ofte anvendes mindre forpligtende formuleringer som mentale processer, fænomener, foreteelser og begivenheder etc. Undertiden tales der om sindet eller »the mind«. Derfor anvendes disse begreberå også i dette afsnit lidt i flæng.

Ved udtrykket »legeme« i sjæl-legeme problematikken forstår de fleste hjernen eller centralnervesystemet, skønt der muligvis ikke er noget i vejen for at henlægge visse sjælelige fænomener til andre af kroppens processer og funktionsområder (Rockwell 1994).

Afsnittet her er mest for filosofiske selvplagere, men gammel skik forventer at den slags omtales i en afhandling om bevidsthed.

Visse herhen hørende forhold berøres af Anton Aggernæs, Henrik Høgh-Olesen og Ole Fogh Kirkeby.

(1) *Idealistisk monisme*

Subjektiv idealistisk monisme hos fx Berkeley eller objektiv idealistisk monisme hos den allerede nævnte Platon og hans panpsykiske forbilleder antager, at alle fænomener i realiteten er sjælelige og udgør hele den sande virkelighed. Alle materielle fysiske foreteelser er kun de opfattede manifestationer eller emanationer heraf. Planck, Eddington og måske også Wundt delte den anskuelse.

(2) *Mentalisme*

Mentalismen hos fx Eccles og Sperry mener, at bevidstheden udgør sit eget sjælerige. Det er et emergent fænomen forskellig fra og ikke reducerbar til legemets fysiske processer, skønt det ikke kan eksistere uden disse. Sjæleriget kan derfor forstås i sig selv uden medinddragen af legemets neurofysiologiske processer og kan øve kausal indflydelse på sidstnævnte. Ganske vist er mentale foreteelser styret nedefra og op af deres

neurale infrastruktur, men samtidig udøver de selv en oppefra og ned regulerende og organiserende indvirkning på hjerneprocesserne.

(3) Dualistisk interaktionisme

Dualismen er også en mentalisme og forbindes især med Descartes' allerede nævnte antagelse om de to forskellige slags substanser i verden, henholdsvis de mentale tænkende og de materielle udstrakte ting. Han mente, at sjælen eller »res cogitans« var af anden natur og uafhængig af den fysiske virkelighed eller »res extensa«. Ikke des mindre bebor sjælen det biologiske legeme og interagerer med det på en måde, han havde vanskelighed ved at redegøre tilfredsstillende for. Derfor er Descartes nok dualist, fordi han opererer med to ontologisk forskellige entiteter, men han er også interaktionist. Fælles for interaktionistiske teorier, herunder den ovenfor nævnte mentalisme, er den opfattelse, at sjælelige og legemlige fænomener kan forårsage hinanden (hos Descartes dog kun for menneskets vedkommende), skønt man ikke som Descartes behøver gøre sig antagelser om mentale substanser, blot om mentale begivenheder eller foreteelser.

(4) Materialistisk monisme

Materialistisk monisme indvender mod idealismen, mentalismen og dualismen, at hele virkeligheden er af materielt fysisk natur. Derfor må sjælen kunne forstås og beskrives ifølge fysiske principper, også selvom det enten principielt eller indtil videre i praksis ikke lader sig gøre. Sjælen forhold til legemet er grundlæggende ikke forskellig fra plantens forhold til den jord, den vokser i. Filosofisk har opfattelsen i moderne udgave rod i bl.a. Whitehead, i positivismen hos fx Carnap og Neurath, i Engels dialektiske materialisme samt Lenins genspejlingsteori og senest i fysikalismen hos Feyerabend og Putnam.

(5) Behaviorisme

Psykologisk repræsenteres den materialistiske monisme af den logiske behaviorisme eller betingningspsykologien med dennes rødder i britisk associationspsykologi fra Locke og Hume og i den russiske reflexologi fra Pavlov og Bekhterev. Antagelsen er her at sjælen er identisk med den adfærd der følger af forholdet mellem input og output, dvs. med iagttagelige legemsprocesser. Den filosofiske behaviorisme hos en Ryle og Wittgenstein kan muligvis også siges at høre hjemme her med den opfattelse, at bevidsthedstilstande ikke er indre foreteelser men enten adfærdsdispositioner eller propositioner om adfærdsdispositioner. Den metodiske behaviorisme kan kaldes en epistemologisk variant af standpunktet.

(6) Identitetsteori

Identitetsteorien som forfægtet af fx Armstrong og Smart foretager en logisk skelnen mellem betydning og reference. Den hævder derpå, at ud-

sagn om mentale og fysiske fænomener adskiller sig fra hinanden hvad angår betydninger, men ikke med hensyn til empiriske kendsgerninger, idet disse i sidste ende altid henviser til materielle foreteelser. Teorien antager videre, at mentale fænomener kun forekommer hvis der samtidig optræder begivenheder i hjernen, uanset om dette kan påvises empirisk eller ej, og at de to sæt foreteelser grundlæggende er identiske og af fysisk natur. Medens Descartes sagde, at sjælen befinder sig i hjernen, der som al anden udstrakt substans adlyder fysiske love, siger identitetsteorien vel at sjælen er hjernen slet og ret.

(7) Funktionalisme

Den funktionalisme, der optræder i moderne kognitionsforskning, kan måske siges at være en kombination af behaviorisme og identitetsteori. Intentionen er her at fastlægge forholdet mellem mentale og fysiske tilstande (sidstnævnte være sig naturligt biologiske eller kunstigt frembragte elektroniske eller måske i fremtiden bioelektroniske) via deres funktionelle relationer til hinanden forstået i termer af det samlede systems informationsbehandlende input og output. Funktionalismen antager eksistensen af mentale tilstande (mentale repræsentationer), men disse forstås som fysiske tilstande beskrevet funktionelt. De samme fysiske tilstande kan i forskellige slags systemer være forbundet med forskellige mentale tilstande, og omvendt kan de samme mentale tilstande realiseres i forskellige slags fysiske systemer. Relationerne mellem det mentale og det materielle har kun interesse som netop relationer (Stillings et al. 1987: 314-315).

(8) Eliminativ materialisme

Den eliminative materialisme hos fx Churchland betragter teorier om mentale foreteelser som »folkepsykologier«, der er lige så forkerte som »folkefysik« ofte er det, fx antagelser om at jorden er flad eller at tunge genstande falder hurtigere end lette. Slige teorier vil forsvinde, når vi en dag har en adækvat teori om hjernens operationer. Denne formodes at ville vise, at der ikke er entydig overensstemmelse mellem mentale og fysiske foreteelser. Epistemologisk repræsenterer standpunktet en slags videnskabsreduktionisme ud fra den opfattelse, at antagelser må forkastes hvis de ikke kan transformeres til vore bedste videnskabelige indsigter, og sidstnævnte udgøres ifølge den eliminative materialisme af teorier om hjerneprocesser. Hjernen er sindet, og kun hvad undersøgelser af hjernen kan fortælle, er det værd at beskæftige sig med. Da der ikke er entydig korrespondens mellem fysiske og mentale foreteelser, giver det derfor ikke mening at tale om sidstnævnte. Der er vel således i realiteten tale om en variant af identitetsteorien.

(9) Epifænomenalisme

Epifænomenalismen anerkender eksistensen af mentale forekomster som forskellige fra materien og ikke reducerbare hertil. Den opfatter imidlertid sjælen som ledsageomstændigheder til elektrokemiske processer i hjernen og kausalt styrede af disse, medens sjælen ikke (som i mentalismen) kan øve kausal indflydelse på sit eget fysiske grundlag. Epifænomenalismen hos fx Spencer mener, at når nervesystemet i evolutionens løb opnår en vis kompleksitet, opstår der en bevidsthed (emergent), som derpå er hjælpeløs jagttager til de naturkræfter der har født den. Opfattelsen er en halv interaktionistisk teori og ikke en materialistisk monisme eller identitetsteori, fordi den anerkender begge riger og en interaktion mellem dem, blot går interaktionen kun den ene vej. Det mentale findes for sig, men det er altid et biprodukt af det fysiske.

(10) Parallellisme

Den psykofysiske parallellisme hos fx Leibniz antager, at fysiske og mentale begivenheder er indbyrdes korrelerede på lovbundne måder, men uden at stå i hverken direkte eller indirekte årsagsforhold til hinanden. Alle mentale fænomener er blot korrelerede med fysiske på en sådan måde, at når de mentale forekommer gør de fysiske det også. De to sæt begivenheder korresponderer til hinanden eller er indbyrdes synkroniserede som to ure, der er sat igang samtidig og går præcist ens.

(11) Duplicisme

Ifølge Spinoza kan mennesket, og måske alt eksisterende, forstås som værende af både fysisk og mental natur, men disse to træk udtømmer ikke menneskets (eller universets) væsen hverken hver for sig eller tilsammen. De udgør to forskellige aspekter af hele tilværelsen, som beskriver mennesket under hver sin synsvinkel eller kategori, men ikke formår at fatte det, der ligger under disse kategorier og udgør det eksisterendes egentlige natur (i Spinozas panteisme til syvende og sidst Gud), som de to aspekter kun er manifestationer af. Sammen med parallellismen havde duplicismen betydning for psykologiens tilblivelse som akademisk disciplin i forrige århundrede, idet Fechners psykofysik var påvirket af disse antagelser. Fechner forfægtede i øvrigt et af de mest forbløffende pan-psykiske standpunkter i tænkningens historie.

(12) Neutral monisme

Den neutrale monisme som hos fx James, Mach og Russell sætter det psykofysiske problem om forholdet og interaktionen mellem sjæl og legeme i parentes. Den hævder, at virkeligheden består af de samme ingredienser, som blot er sammensat på to forskellige måder og som eventuelt kan antages at følge forskellige årsagslove, fx henholdsvis finale og kausale. Der findes derfor kun en slags virkelighed, der kan fremtræde for os som af enten fysisk eller mental natur.

Stillet overfor alle disse bud på et fortsat uløst problem er det fristende at sige med fx Hilgard (1980), at skønt de neurokemiske videnskaber gør store fremskridt, er det sundest at lade deres indsigter stå for sig og psykologiens for sig, blot de to sæt kundskaber ikke strider mod hinanden. De må være kompatible, ellers er der noget galt med et af dem eller begge.

Det standpunkt undgår også de reduktionsproblemer, som adskillige af teorierne rummer eller ligefrem advokerer. Hvis psykologien kun må befatte sig med emner, for hvilke der er påviselig neurokemisk evidens, risikerer dens genstandsområde foreløbig at blive begrænset til størrelsen af en tændstikæske, og det er ikke kløgtigt, endsige muntert. Der er selvfølgelig tungere teoretiske indvendinger mod forskellige slags reduktionismer, men dem lader jeg ligge. Standpunktet afviser ikke tværvidenskabeligt samarbejde mellem vidensfelterne, det holder sig blot fra forhastet imperialisme.

Psyke og bevidsthed

Da den videnskabelige psykologi i Tyskland med Wundt og andre løsgjorde sig fra filosofien efter midten af 1800 tallet, skete det på to fronter. Dels inddrog man fysiologi i studiet af sjælelivet, dels koncentrerede man sig om bevidstheden. Den akademiske disciplin »psykologi« blev nærmest defineret som studiet af bevidsthedens først kun sensoriske og perceptuelle komponenter, siden også dens indhold af tænkning, hukommelse, følelse, motivation, vilje m.m.

Det gjaldt også dansk psykologi til helt op i 1960'erne. Fx skriver Lehmann, grundlæggeren af dansk psykologi, i en artikel om bevidstheden i Salmonsens Konversationsleksikon fra 1915, at ubevidste sjælelige tilstande næppe eksisterer og at sjæleliv derfor nærmest er ensbetydende med bevidsthed. Bevidsthed må derfor siges at være til stede overalt, hvor sjælelige fænomener med sikkerhed tør antages at forekomme, fortsætter han.

For at kunne forsvare den opfattelse må han til gengæld bestemme bevidsthedens domæne meget videre, end de fleste vil være tilbøjelig til i dag. Beslægtet med samtidens amerikanske funktionalisme som hans tænkning var, måske uden han helt var klar over det, er bevidsthedens funktion for ham nærmest lig »tilpasning« i bredeste forstand af ordet. Han mener at de eneste pålidelige kendetegn på bevidsthedens forekomst er, at en organisme kan tilpasse sig således at den kan reagere hensigtsmæssigt under nye forhold. Det kan en få dage gammel kylling, giver han som eksempel, fordi den kan skelne mellem to forskellige fødeemner og tilpasse sin adfærd i overensstemmelse hermed.

Den slags tilpasningsdygtige kapaciteter kan man eksperimentelt vise at også regnorme har, eller vel for den sags skyld alt liv. Måske er det en

af definitioner på liv slet og ret, dvs. den »irritabilitet« som det mindste encellede væsen besidder (jfr. irritabilitetspsyken hos Leontjev 1959). Alt levende skelner forskelle. Jeg ved ikke, om Lehmann ville acceptere den påstand, men det måtte han logisk være tvunget til. Standpunktet var udbredt på Lehmanns tid, det optræder hos fx både Darwin, Wundt og Titchener. På en måde er opfattelsen behavioristisk, idet bevidsthed som hos fx Skinner (1964) ikke skelnes fra psyken som helhed og i realiteten forstås som blot reaktioner på stimuli. Fænomenet selvaktiv intentionalitet, der nedenfor vil blive fastlagt som en af bevidsthedens dimensioner, var der da heller ikke plads til i Lehmanns psykologi (Schultz 1986).

Naturligvis findes elementære »irritable« mentale processer i dyreverdenen såvel som i menneskeverden, og i sidstnævnte kan de også udgøre en del af bevidstheden. Men den humane bevidsthed rummer langt mere end det. Derfor ville de fleste i dag nok snarere mene, at det er fænomenet »psyke«, der er på tale i kyllingeeksemplet, og ikke bevidsthed eller i det mindste kun rudimentære former for bevidsthed. Under alle omsændigheder vil bevidsthed her blive opfattet som nogle træk eller funktioner ved psyken og i fuldt udfoldet form givetvis kun ved menneskets psyke. Psyke må derimod antages at optræde hos alle selvbevægelige organismer, Aristoteles mente endog hos planter, men psyken som helhed er ikke emnet for dette skrift (se herom evt. Katzenelson 1989).

I hvert fald har hverken hverdagen eller psykologien svært ved at skelne mellem bevidstheden og psyken eller det mentale apparat som helhed. Det kræver ikke megen iagttagelse at konstatere, at der må foregå meget andet i psyken end bevidste processer, og at vi også handler på grundlag af ydre påvirkninger og indre erfaringer, der ikke er bevidste i handlingsøjeblikket eller i det mindste ikke klart bevidste. Eksempelvis kommer grundlaget for eller kilderne til den sætning, jeg skriver lige nu, til min bevidsthed et eller andet sted fra i psyken, som ikke selv er bevidst. Vore bevidste tanker afslører meget lidt, om overhovedet noget, af de ikke-bevidste mentale processer, der ligger til grund for dem.

Jeg ved ikke meget om en bils tekniske indretning. Alligevel kører jeg den for det meste ubesværet omkring uden, ja uden bevidstheden koblet til. Og sådan foregår langt hovedparten af min daglige virksomhed, jeg driver min krop afsted uden at skænke det en tanke, som det rammende hedder, skønt den jævne bevidsthedsfri automatvirksomhed hvert sekund formentlig aktiverer millioner af legemlige og sjælelige processer og instanser.

Men det gælder også tanken. Ligesom jeg går uden at tænke, tænker jeg uden at tænke. Ligeså lidt jeg ved om, hvordan mine muskler får mig til at gå, ved jeg om de mentale størrelser der udfører mit tankearbejde. Ikke engang når jeg tænker så det knager. Jeg rejser og definerer en problemstilling bevidst, og nogle af mine efterfølgende tankerækker kan også være bevidste, måske endda spadsere afsted med logisk elegance, men problemets løsning dukker op af sig selv fra et ukendt mørke ind

imellem start og slut. Adspurgt hvordan jeg knækkede nøden, kan jeg sjældent svare andet end »pludselig indså jeg ....« (Minsky 1985: 63). Nogle gange kan jeg redegøre for mere end det, men oftest ikke, og mangfoldige er anekdoterne om betydelige tænkere som en morgen vågner i forklarelsens lys efter ugers grublen uden at begribe, hvorfra indskydelsen kom. Fra »baghovedet« siger vi fx med et malende billede.

Bevidstheden har med andre ord mange grader og niveauer hen imod det bevidsthedsdunkle og det, der ikke er og formentlig aldrig kan blive bevidst. Det er sandsynligvis uhyre meget. Bevidstheden har smal båndbredde sammenlignet med det ikke-bevidste, som det bl. a. er blevet udtrykt. Det vender jeg tilbage til.

Mysteriet

Hvad er bevidsthed da?

Det er ikke så ligetil at sige, skønt enhver ved det. Når jeg vågner om morgenen fra en drømmeløs søvn, ved jeg uden videre, at nu er jeg ved bevidsthed, medens jeg ikke var det for et øjeblik siden. Men det er svært at beskrive, hvad denne tilstand af bevidstværeren består i andet end at den netop er vågenhed. Og det er jo ikke ret fyldestgørende, især ikke i lyset af at en regnorm vel også er vågen, når den er vågen. Og hvad er vågenhed så i øvrigt andet end, ja vågenhed.

Hvis jeg er psykolog, og har læst på lektion, kan jeg opregne de komponenter af bevidstheden som følger senere. Men når jeg er færdig med den beskæftigelse, synes jeg alligevel ikke at spørgsmålet er fyldestgørende besvaret. Jeg forstår disse træk ved bevidstheden, skønt de alle er vanskelige at begribe, men der mangler noget. Der mangler lige det, som jeg uden videre ved, hvad er, og dog ikke ved hvad er. Lige det indfanger jeg aldrig. Der er ikke noget i bevidstværerenstilstanden, der kan udpeges som netop bevidstheden slet og ret. Den psykiske tilstand at være bevidst kan kun fattes som enhedserfaring ved at blive modstillet sit fravær, fx drømmeløs søvn eller bevidstløshed.

Man kan ganske vist (med bl.a. Hegel) hævde, at ethvert fænomen eller i det mindste ethvert begreb kun forstås i og ved sin modsætning, men alligevel, her forbliver der noget uanalyserbart tilbage. Bevidstheden er både det mest intuitivt indlysende og det mest gådefulde, der findes. Et er at vi ikke har en samlet teori om bevidstheden, det gælder så mange psykologiske foreteelser (såvel som fysiske og biologiske for den sags skyld), noget andet og værre at vi end ikke rigtig kan udpege, hvad det er vi ikke har en teori om. Sartre kaldte bevidstheden »ingenting«, ganske rammende for hvad skal man sige?

Sjælen er ikke fattig på sprog om sig selv, skønt dette sprog ved nærmere eftersyn viser sig at bestå af metaforer for fysiske og biologiske fænomener (Jaynes 1976: 48-59, Katzenelson 1989: 29-32). Men der er

noget sjælen aldrig formår at udtrykke om sig selv. I ord vel at mærke, bedre i »kropssprog« eller såkaldt analog kommunikation. Denne verbale uformåenhed skal vi måske ikke være kede af i dagen og vejen, men den kan anfægte en psykologs professionelle ære, af og til. Især kan det ikke være morsomt for dem, der søger at simulere bevidstheden i kunstige systemer.

I et af sine tidlige og først posthumt udgivne skrifter opfattede Freud (1895) denne uanalyserbare egenskab ved sjælelivet som en kvalitet, visse psykiske processer havde og andre ikke. Hypotetisk lokaliserede han kvaliteten til nogle særlige neuroner i hjernen, som han benævnte »omega-neuroner« og betragtede som en unik forekomst i evolutionshistorien. Når disse neuroner besættes eller katexeres med energi, fyrrer de, og når de gør det indfinder kvaliteten bevidstværen sig som psykens »subjektive side«. Og det er hvad der kan siges om den sag. Bevidstværen er det træk ved psyken, som kun kan opfattes og konstateres af det bevidste væsen selv. Det er en privat kvalitet, som det ikke er muligt at give en kort brugbar definition af (Jørgensen 1945: 109).

Vi forstår givetvis en masse på ikke-bevidste måder, måske meget mere end vi forstår bevidst. Men vi forstår naturligvis også bevidst. Bevidstheden er (bl.a.) det, hvorved vi forstår, at vi forstår (noget). Mysteriet er, at dette »hvorved« forstår vi ikke eller kun dunkelt. Vi vil sikkert aldrig kunne forstå bevidstheden på samme måde, som vi forstår det vi er bevidste om (Jaynes 1976: 53). Den ligefremme løsning på det problem (og samtidig løsning på dualismeproblemet), er at identificere bevidstheden med dens objekt eller det, den er bevidst om, men det er for enkelt.

Bevidsthedens opståen

Omega-neuroner eller ej må det vel være ubestrideligt, at bevidstheden er blevet til som et træk ved psyken engang i slægtens udvikling.

Hvornår, hvorfor og hvordan det er sket vil evigt forblive rekonstruktioner. Begivenhedens indtræffen på historiens scene hænger muligvis sammen med de evolutionære følger af arbejdsdeling og kulturdannelse, men det er for omfattende en problematik at skitsere her. Der kan henvises til fx Crook (1980), Katzenelson (1983, 1989: 47-53), Klix (1980), Leontjev (1959) og Schurig (1976), men ikke Jaynes (1979) der kun behandler selvbevidsthedens opståen.

Bevidsthedens tilbliven opfattes hyppigt som et spring i livets orden. Et emergensfænomen er der sikkert tale om, men ikke et spring. Naturen gør ingen spring. Med det allerede anvendte billedsprog bør begivenheden snarere beskrives som et gearskift i den bil, som medlemmerne af vor art fortsat mestendels manøvrerer automatisk omkring uden at skænke manøvrerne en tanke.

Rune Skovgaard Rasmussen behandler bevidsthedens opståen.

Bevidsthedens komponenter og funktioner

Trods bevidsthedens gådefuldhed er det muligt at afgrænse en række træk eller dimensioner og funktioner, som psykologien og filosofien i tidens løb har tillagt fænomenet bevidsthed. Dem forsøger jeg at opregne i dette hovedafsnit af artiklen.

At sætte bevidsthed lig med skelnen og reaktionsevne, som Lehmann gjorde, giver bevidstheden en for vid betydning. At sætte bevidsthed lig med samvittighed i både ældre og nyere forstand en for snæver. Der må være nogle dimensioner ind imellem disse to poler. Bevidstheden kan nemlig givetvis ikke forstås som et enkelt mentalt fænomen. Den må snarere opfattes som en sammensat gruppe af funktioner, hvoraf kun nogle behøver være i operation ad gangen og som ikke nødvendigvis er tæt indbyrdes forbundne. Muligvis er de endda ret løst og undertiden slet ikke indbyrdes forbundne, men fungerer som af hinanden relativt uafhængige »moduler«.

Fx kan en person tale forståeligt om sig selv og omgivelserne efter at have fået et slag i hovedet, der bevirkede, at han ikke kan huske, hvordan han for en time siden blev bragt på hospitalet, skønt han på det tidspunkt ikke var bevidstløs. Her er nogle af bevidsthedens funktioner til stede, medens andre ikke er. Normalt er det nemlig en af bevidsthedens funktioner at kunne fremdrage nyligt stedfundne begivenheder fra hukommelsen til støtte for orienteringen i tid og rum, men behøver altså ikke være det (Hebb 1966: 290). Senile mennesker og andre med hukommelsesproblemer er jo heller ikke bevidstløse.

Som allerede anført optræder mange af de komponenter og funktioner, der beskrives i det følgende derfor også under bevidsthedens tærskel eller uden at have bevidsthedskvalitet. Det er allerede anført i afsnittet om psyke og bevidsthed, og den problematik vender jeg som førnævnt tilbage til.

(1) Varhed, opmærksomhed og oplevelse

At være »klar over« noget er formentlig den hyppigst optrædende betydning af bevidsthed. På engelsk benyttes udtrykket »aware« og »awareness«, som genfindes i det gamle danske ord »var« og »varhed«, at »være (noget) var«, stammende fra det oldnordiske »varr«.

Endvidere at være »opmærksom på«, engelsk »attention«, at »give agt« på noget, være »agtpågivende« eller »agtsom«, »iagttagelse« eller »tage i øjesyn«.

Med et billede (modificeret efter Zimbardo 1992: 107) kunne man måske skelne mellem varhed og opmærksomhed på denne måde: (1) Psyken er en avis. (2) Bevidstheden er avisens forside (hvoraf følger at der må være flere avissider i psyken end bevidstheden). (3) Opmærksomheden er forsidenes lederspalte og dermed bevidsthedens aktuelle fokus eller koncentrationspunkt. (4) Varheden udgør resten af forsiden og dermed

opmærksomhedens randzoner.

I billede af figur-grund kunne opmærksomheden udnævnes til figuren og varheden til grunden. Man har bemærket noget, som man orienterer sig efter (orienteringsrefleksen hedder det hos Pavlov og Bechterev). Men det er kun muligt at være opmærksom på noget, for så vidt man er var om dette nogets kontekst, som det skiller sig ud fra. Dermed har man tillige foretaget den elementære skelnen eller differentiering mellem fænomener, som også kyllingen formår, og som Lehmann og andre (fx Jørgensen 1945: 114) betragter som en bevidsthedsytring.

En anden næsten lige så hyppigt optrædende betydning af bevidsthed er varhedens og opmærksomhedens indhold. Bevidstheden forstås da som summen eller indbegrebet af alt, hvad individet er var og opmærksom på i et givet øjeblik. Bevidsthed opfattes som identisk med de faktisk optrædende »oplevelser«, engelsk »experience« (der dog også kan betyde »erfaring«).

Lige så lidt som vågenhed kan imidlertid varhed, opmærksomhed og oplevelser alene gøre det ud for menneskelig bevidsthed. Disse komponenter udgør det nødvendige, men langt fra tilstrækkelige, grundlag for den humane bevidsthed. Som anført er dyr jo også på en eller anden måde noget var, er opmærksomme og har en slags oplevelser. Hvis en få dage gammel kylling kan skelne et fødeemne fra andre objekter, må den jo være et eller andet var.

Der skal derfor mere til for at tale om human bevidsthed. Ud over varhed, opmærksomhed og oplevelse nævnes ofte to yderligere dimensioner, nemlig dels »en nøjere beskæftigen sig med«, hvad vi er var og opmærksomme på, og dels »en varhed om os selv som væsener der udfører eller kan udføre denne nøjere beskæftigelse« (Hilgard 1980, Natsoulas 1981). Disse komponenter behandles i det følgende, men rækker heller ikke. Der skal mere til.

Anton Aggernæs og Jette Fog behandler denne komponent.

(2) *Intentionalitet*

Når man er var eller opmærksom, må man nødvendigvis være noget var eller være opmærksom på noget. Varheden må være vendt mod noget, der må foreligge noget man er opmærksom på. Subjektet er rettet mod det noget, som det har i sit opmærksomhedsfelt.

Bevidstheden har med andre ord en genstand eller et objekt. At være var er i de fleste tilfælde definatorisk at være noget var. Det er ikke min bevidsthed, jeg oplever, når jeg oplever noget, det lader sig ikke gøre. En oplevelse består af det, der opleves, fx en stol, en smerte, en erindring om smagen af Madeleinekage dypet i lindete.

Bevidstheden er med andre ord intentionel, som det kaldes, den har et objekt som den er rettet mod. Bevidstheden er rettet eller er i det mindste altid »om« noget, også selv om dette noget kan være uanskeligt og vanskeligt at formulere sprogligt. Det noget, som bevidstheden er inten-

tionalt rettet mod, behøver ikke foreligge perceptuelt for individet. Det kan være anet, fornemmet, erindret, tænkt, forestillet osv., men med måske visse undtagelser indenfor emotions- og stemningslivet foreligger der altid noget anet, fornemmet, erindret, tænkt, forestillet osv. mente Brentano (1874), der hævdede at intentionaliteten udgjorde selve forskellen mellem det mentale og det fysiske.

Intentionaliteten er dog ikke kun et træk ved bevidstheden, men ved psyken overhovedet. Intentionaliteten er muligvis den mest grundliggende af psykens funktionsmåder, også hos dyr og lavstående organismer. En med psyke udstyret organismes opmærksomhed er altid rettet mod noget andet end sig selv.

Det gør en vigtig forskel, om psyken er rettet som følge af reaktioner på stimuli eller som følge af selvaktivitet, men det lader jeg ligge.

(3) Intention, motiv, emotion og holdning

Når intentionaliteten bliver bevidst, foreligger der en intention, en hensigt, et formål, et ønske, et motiv, en stræben som man tror vil realisere et bestemt slags forhold til det intenderede objekt, fx spise det eller støde det fra sig.

Intentionaliteten forklares da ved de for andre mennesker forståelige grunde, som subjektet har til at realisere dette bestemte forhold til objektet, snarere end ved fysiologiske eller ikke-bevidste mentale årsager.

Centrale elementer i intentionen er de holdninger, der kommer til udtryk i den, og de følelser der ledsager den. Motivation, emotion og holdning er områder af det mentale liv der selvfølgelig hver er for omfattende at uddybe her, men det er værd at bemærke, at Brentanos klassifikation af rettheder ikke så meget handlede om intentionaliteternes specifikke eller singulære objekter, men om deres modi eller tilstandsmåder, dvs. om de er konstaterende, vurderende, følende, holdningsprægede, bekræftende, afvisende etc. (jf. som moderne eksempel herpå Searles (1969) talehandlingsteori).

Anton Aggernæs behandler herhen hørende forhold.

(4) Rationalitet

Det er de just nævnte for andre mennesker forståelige grunde, der gør intentionelle handlinger og forklaringer rationelle (Dennett 1979: 235). Rationalitet er evnen til at angive forståelige handlingsbegrundelser og dermed en af bevidsthedens dimensioner. Hvis grunde til intentionelle handlinger er forståelige, er de principielt sagt rationelle, uanset om de samtidig forekommer sære eller moralsk anstødelige. Rationalitet består grundlæggende i, at aktørerne på scenen forstår det samme ved det samme (Katzenelson 1994: 125-126).

Deraf følger, at et menneskers bevidste intentioner ofte vil blive betragtet som irrationelle, hvis de ikke er forståelige for andre mennesker. Men i så fald vil de andre være tilbøjelige til at mene, at aktøren selv ikke

er bevidst om sine egentlige hensigter, at han i virkeligheden ikke ved, hvad han gør, eller at han med andre ord reelt handler ud fra intentionaltet under bevidsthedstærsklen snarere end ud fra bevidste intentioner (ibid.: 106).

(5) Selektion og korttidshukommelse

Når bevidstheden er intentionelt rettet mod noget, er den samtidig nødvendigvis rettet bort fra noget andet. Dvs. at bevidstheden er udvælgende eller selektiv. Noget bliver objekt for rettedheden, medens noget andet i samme moment ikke bliver det. Derfor opfatter vi formentlig aldrig et objekt i dets helhed, men kun udsnit og aspekter af det, hvorpå processer under bevidsthedstærsklen udfylder hullerne til en sammenhængende gestalt.

Selektionen er en løbende prioritering. Psyken påvirkes hvert øjeblik af en uhyre mængde påvirkninger fra den ydre virkelighed og fra kroppen, men vi er kun bevidste om ganske få af dem ad gangen. Man kan som eksempelvis Nørretranders (1991) beskrive det på den måde, at bevidsthedens båndbredde er smal. På grundlag af forskellige undersøgelser mener han, at bevidsthedens båndbredde med et informationsteoretisk udtryk omfatter 16-40 »bits« og nærmere de 16 end 40, hvilket er meget lidt sammenlignet med den uhyre mængde informationsbits der hvert øjeblik rammer sanseorganerne, måske mange millioner.

Man kan videre med Nørretranders mene, at en af bevidsthedens centrale funktioner (hos Nørretranders tilsyneladende den eneste) består i at udelukke, bortfiltrere eller give afkald på disse vældige mængder informationer, eftersom vi jo kun kan være bevidste om en eller nogle få ting ad gangen.

Derom handler Broadbents (1958) filterteori om bevidsthedens kanal-kapacitet. Den skelner mellem psykens sensoriske og perceptuelle system, en klassisk distinktion jeg vender tilbage til. Det perceptuelle system har kun en enkelt central informationskanal, hvis kapacitet er begrænset til at kunne skifte mellem sansekanaler en til to gange i sekundet. Det sensoriske system rammes som nævnt hele tiden af en stor mængde og en stor forskelligartethed af signaler. Dem opbevarer det sensoriske system kun i den korte tid, måske et par sekunder, som det perceptuelle system behøver til at selekttere blandt signalerne og afgøre, hvilke af dem bevidstheden ifølge de aktuelt dominerende intentionaliteter fæster opmærksomheden ved. Passagen mellem de to systemer betragtes da som et filter, der udelukker de signaler indgået til det sensoriske system, som ikke selekteres af det perceptuelle system.

Teorien antager altså, at konkurrerende signaler filtreres ud på sanse-niveauet før de perceptuelt opfanges som bevidste budskaber. Fx står jeg i et rum med et større selskab, hvor snakken går livligt. Jeg lytter kun til de nærmeststående stemmer medens resten af værelset er summende støj, indtil jeg pludselig hører mit navn blive nævnt langt fra mig bagest

i lokalet. Tilsyneladende har det meste af rummets lyde kun bestået af summestøj for mig, men alligevel må jeg have registreret og sorteret nogle af de tilsyneladende bortselektede kaotiske lyde til en perceptuel orden af en slags, eftersom jeg med eet opfanger og altså bliver opmærksom på noget bestemt midt i den hele uorden (Kihlstrom 1987, 1990). Og det er naturligvis ikke tilfældigt at det, der selekteres, er betydningsfuldt for mig, er motiv-, emotions- og holdningsladet.

Vi er med andre ord i stand til at være mangt og meget var i randzonerne omkring den aktuelle opmærksomheds rækkevidde eller båndbredde. Det skyldes ifølge denne teori at psyken med mellemrum automatisk og og under bevidsthedstærsklen afsøger virkelighedshorisonten ved at dreje filteret ind på andre sensoriske kanaler, ligesom man drejer radioens tuner ind på forskellige bølgelængder.

En anden selektorteori byggende på Broadbent (Deutsch & Deutsch 1963; Schneider & Shiffrin 1977; Treisman 1969) mener, at adskillige flere sansesignaler ikke filtreres ud, men faktisk perciperes. Der foregår en perceptuel informationsprocessering af meget af støjen på et lavt opmærksomhedsniveau, men kun mit navn overskrider tærsklen på grund af dets betydning for mig. En eller anden slags subliminal beslutning åbner døren til den opmærksomme bevidsthed for de såvel vigtigste som mest forventede signaler.

Under alle omstændigheder selekteres de stimuli til indgang i bevidstheden, som har højest prioritet i øjeblikket, samtidig med at en flod af andre stimuli udelukkes. De selekterede stimuli opbevares i korttidshukommelsen og kategoriseres (se senere) i et lille antal genkendelige mønstre, som vi analyserer, tolker og handler på.

Det er muligvis denne selekterfunktion der er defekt i visse schizofrenier med det resultat, at personen invaderes af mange flere indtryk end normale.

Hvad er årsagerne til denne selektorfunktion? Den vigtigste er givet psykens og nervesystemets naturlige indretning som følge af slægtens evolution. Men ovenpå den er selvfølgelig koblet kulturelle og personlige selektormekanismer som resultat af det enkelte individs sociale og livshistoriske opvækstbetingelser. De bevirker at erfaringer, mål, hensigter, motiver, følelser, personlighedstræk m.m. udøver stimulusselektioner og -tolkninger, som er delvist forskellige fra menneske til menneske.

(6) Subjekt-objekt løsgørelsen

For at vide noget må jeg vide, hvad dette noget er. Den nyfødte kylling ved også, hvad noget er, fx at dette er et fødeemne og at det er fødeemne 1, medens noget andet er fødeemne 2. Men menneskets bevidsthed ved mere om den slags.

Kyllingen går i eet med sit fødeemne og sit livsvirksomme forhold til det. Hos dyret er subjekt og objekt ikke spaltet eller løsgjort fra hinanden. Fødeemnet eksisterer kun for kyllingen for så vidt den er i færd med

intentionalt at opsøge eller fortære det. Dyret er opslugt i realiseringen af sit forhold til objektet, og den ydre verden optræder kun i dyrets psyke i og med dets umiddelbare omgang med eller stræben efter den. Det er muligvis for enkelt sagt for højerestående dyrs vedkommende, men lad gå.

Menneskets bevidsthed er derimod ikke kun en umiddelbar forbindelse med omverdenen, men også en middelbar. Subjekt og objekt er løsgjort fra hinanden hos mennesket. I menneskets bevidste erkendelse er i en eller anden grad objektet adskilt fra og på afstand af den direkte og øjeblikkelige forbindelse til subjektets intentionaliteter. Dermed er objektet mere middelbart ligesom »sat frem« for subjektet, som Leontjev siger (1959: 311), og subjektet delvist befriet fra at være domineret af de aktuelle situationers begrænsninger.

Dette træk ved bevidstheden kaldte Kant den »transcendentale deduktion«. Dermed mente han, at subjektets erkendelse af, at objektet eksisterer uafhængigt af subjektet og har en numerisk identitet med sig selv (som det hed i datidens filosofiske sprog) indebærer en samtidig erkendelse af subjektet som subjekt og aktør overfor objektet. Det uddybes senere i komponent (16). I Hegels stadieteori for åndens udvikling (som Leontjev indirekte er påvirket af, og som jeg vender tilbage til) indtræder bevidstheden ligedan, når sjælen kan skelne mellem sig selv og den ydre verdens objekter.

Subjekt-objekt løsgørelsen bevirker, at menneskets bevidsthed kan erkende de konstante egenskaber ved virkelighedens ting og begivenheder. Løsgørelsen indebærer en organismes erkendelse af, at der findes en verden uden for og uafhængig af den, en verden hvor genstande og begivenheder ikke er en uopløselig del af den erkendende organismes omgang med dem, men eksisterer i sig selv og har deres egne vedvarende eller invariante og af subjektet uafhængige egenskaber, som stort set er de samme uanset fra hvilket perspektiv de anskues. Tingene og begivenhederne kan erkendes som eksisterende på bestemte og identificerbare måder uafhængigt af deres skiftende fremtrædelsesformer for subjektet og subjektets skiftende erfaringer med dem.

Den samme tanke genfindes i udviklingspsykologien hos Piaget (1974).

Formentlig er det denne subjekt-objekt løsgørelse eller spaltning, som det ofte kaldes, der er grundlaget for, at mennesket kan gribe ind i naturen og omformende tilpasse denne sin egen virksomhed i så drastisk et omfang, som tilfældet er. For at evne det, må mennesket nemlig kunne erkende både naturens selvstændige eksistens og dens eksistens på bestemte og uforanderlige måder uafhængigt af subjektet og dets erkendelsesperspektiver.

(7) Kategorisering

De konstante og vedvarende egenskaber ved objektet opfattes af subjektet som objektets centrale egenskaber, modsat de mere skiftende og

tilfældige egenskaber. Sidstnævnt forbliver ikke nødvendigvis sig selv lig uafhængigt af subjektets virksomhed og skiftende erkendelsesperspektiver.

For subjektet udgør de permanente egenskaber objektets kategori og dermed den skelnen mellem virkelighedens entiteter, der for alvor sætter skel mellem dem og gør en forskel. Kategoriseringen er grundlaget for at vide, hvad noget er, ud over at vide at det er, eller med andre ord ud over blot at være noget var.

For at vide hvad noget er, må jeg nemlig vide af hvilken slags det er. Hver gang vor intentionalitet er rettet mod noget og vi forstår, hvad dette noget er, skyldes det at vi opfatter det som en slags eller en type af noget, fx et træ. Vi kategoriserer eller med Froms (1951: 11) ord indordner dette noget som tilhørende den gruppe af fænomener, vi kalder træer. Når som helst vi ræsonnerer om slagser af fænomener – stole, politiske partier, sygdomme, emotioner, pedanter, alting – anvender vi kategorier. Når som helst vi udfører en handling, selv noget som enkelt som at hamre med en hammer eller stryge tøj, anvender vi kategorier (Lakoff 1987: 5).

Kategoriseringen er indbygget i subjekt-objekt løsgørelsen og dermed i erkendelsen af, at objektet dels har nogle invariante egenskaber, og dels at disse er uafhængige af subjektet. Praktisk og teoretisk orienterer vi os i virkeligheden ved at opdele og opfatte den som mønstre, hvilket vil sige fænomener med fælles træk hørende sammen i bestemte grupperinger adskilt fra andre grupperinger. Bevidstheden udpeger og forstår den slags der som tilhørende kategorien træ, den slags der som tilhørende kategorien busk og den slags der som tilhørende kategorien emotioner osv.

Dermed forstår bevidstheden, hvad dette givne noget er, fordi kategorien med et Hegelsk udtryk realiserer sig i det enkeltfænomen der tilhører den. Vi klassificerer et antal ydre indtryk eller indre fornemmelser som værende former for det samme og besidder dermed grundlaget for den rationalitet (komponent 4), der forstår det samme som det samme. Ellers kan vi ikke have noget realitetsbetonet hverken intentionelt eller teoretisk for med virkeligheden.

Der er overlap mellem kategorierne (fx mellem træ og busk), slørede grænseregioner som gør det mere korrekt at tale om prototyper af fænomener med indbyrdes familielighed end om skarpe og entydige kategorier (Rosch 1978). Men det ændrer ikke ved, at bevidstheden er et mønstergenkendende klassifikationsredskab (Hofstadter 1985).

(8) Begrebsdannelse og tænkning

Subjektets løsgørelse fra objektet og den kategoriserende erkendelse af objektets egne og permanente egenskaber skaber en modsvarende konstant struktur i subjektets eget erkendeapparat. Der er opbygget noget i psyken, som er i stand til at fastholde eller »genspejle« virkelighedens invariante egenskaber, og som derfor selv må besidde invariante egenskaber.

Denne indre struktur er begreber og systemer af begreber. Ud af virkelighedens uendelige mænge egenskaber og derfor uendelige mængde mulige kategorier udvælger og fastholder den humane psyke dem, der er af intentional vigtighed. Disse egenskaber registreres og lagres i langtidshukommelsen som kategoriens særlige kendetegn, og begreber består af afgrænsede sæt af sådanne kendetegn og af forbindelserne mellem dem (Klix 1980: 142). Flere sådanne afgrænsede sæt og forbindelser udgør en begrebsstruktur.

Begreber og begrebsstrukturer tillader bevidstheden at trænge om bag eller »abstrahere« fra det konkrete objektets umiddelbare fremtræden. Derved bliver det muligt at forstå objektets mere middelbare og uanskuelige egenskaber samt disses forbindelser til andre objekters egenskaber (Luria 1979: 7-8). Denne begrebslige begribelse af relationerne mellem ting og begivenheder er grundlaget for tænkning.

Tænkningen kan drage slutninger om forholdene mellem virkelighedens ting og begivenheder, uden at disse foreligger perceptuelt. Menneskets bevidste psyke kan på dette grundlag erkende og handle ud fra ræsonnementer, abstrakte begreber og systemer af abstrakte begreber om virkelighedens indretning. Lad os ikke overse, at Descartes jo også havde ret i sit »cogito« og Aristoteles i, at fornuften er menneskets særkende overfor dyrene.

Arne Poulsen behandler denne komponent.

(9) Almene betydninger

Kategoriseringen og begrebsættelsen af objekterne er det samme som at give dem betydninger, der kan deles med andre.

Det enkelte menneske har sin private bevidsthed, tænker sine egne tanker og føler sine egen følelser. Skaber sine egne betydninger kunne man sige. Men individets betydninger er indlejret i et fælles og offentligt begrebs- og betydningssystem, også når de forløber i enrum. Det enkelte menneske forstår kun sine egne betydninger for så vidt de kan udtrykkes kropsligt eller verbalt på en sådan måde, at de principielt sagt kan forstås af andre mennesker (jf. rationaliteten i komponent 4).

Det skyldes, at individet er født ind i en allerede eksisterende fællesmenneskelig eller i hvert fald fælleskulturel betydningshorisont, som individet overtager og tilegner sig under opvæksten. Det offentlige fællesskab er primær til det individuelle og private. Hvis dens tilegnelse ikke lykkes, kan individet ikke forstå store dele af den kollektive virkelighedsdefinition, og andre kan ikke forstå ham. Forstår man ikke den horisont eller helhed, hvor indenfor en delmængde af helheden optræder, forstår man ingenting, fordi man ikke forstår den relation mellem del og helhed, som delen henter sin betydning fra at blive indordnet i (Gregersen 1989: 100; Mead 1934: 6).

Den enkelte bevidsthed er bærer af dette fælles betydningsunivers, hvori og hvormed og hvor udfra den forstår ting og begivenheder og gør

sig forståelig for andre bevidstheder. De fælles betydninger eksisterer forud for den individuelle bevidsthed og forbinder altid allerede de mange bevidstheder i et kulturelt betydningsfællesskab. Dette er den helhedens horisont, hvor indenfor menneskers individuelle bevidstheder som helhedens dele i indvævet fælleshed forstår og tolker virkeligheden.

Det er et givet vilkår, fordi mennesket er et socialt og kulturelt væsen neden under og forud for, at det er et individuelt væsen. De nøjere begrundelser for dette vilkår kan ikke gives her (se evt. Katzenelson 1994), men vilkåret bevirker, at den enkelte bevidsthed er indlejret i de andres bevidsthed og de andres bevidsthed er til stede i den enkeltes. Bevidst forstår vi virkeligheden i overindividuelle eller almene betydninger for ting og begivenheder. De bevidste betydninger er overindividuelle eller almene, fordi de i store træk er fælles for alle pågældende kulturs mennesker og derfor delvist uafhængige af de enkelte bevidstheder og de individuelle forhold, hvori den enkelte står til virkeligheden. Ind igennem disse almene betydninger er vi bevidste på hinandens vegne. Det er årsagen til, at vi formår at overføre uendelige mængder erfaringer fra den ene generation til den næste.

Den enkelte anvender de almene betydninger på sin særlige måde, sandsynligvis altid en lille smule forskellig fra den måde alle andre anvender dem på. Men det gør den enkelte kun ved at udgå fra den kollektivet fælles måde at anvende dem på. Man kan forstå meget forskelligt ved et træ, men kun hvis man forud overhovedet er i stand til at kategorisere dette objekt som netop et træ og være enig med de andre om, at objektet tilhører kategorien træ. Eller i det mindste kunne være enig med andre om, på hvilke måder man skal kunne afgøre, om objektet tilhører kategorien træ eller en familielignende klasse.

I denne forstand kan man aflive eller i det mindste modificere den tidligere nævnte for os så selvfølgelig antagelse om bevidsthedens individfiksering og tale om fællesmenneskelig bevidsthed på en for vestlig tænkning acceptabel måde.

(10) Objektiv viden og langtidshukommelse

Det er de almene betydninger og begreber, der gør bevidstheden til forvalteren af langtidshukommelsens lager af viden. At være bevidst om noget er at have viden om det, som i princippet kan deles med andre skønt det faktisk kan være svært formulerbart. I de europæiske sprogs betegnelser for bevidsthed indgår »viden« da også som ordstamme i bevidsthed, således også i det danske be»vid«sthed.

Bevidst viden og kundskab, eller viden der kan gøres bevidst ved at blive trukket frem fra langtidshukommelsen, er som anført primært kollektive fænomener og først derpå private. Be»vid«sthed er »medvetand«, som bevidsthed som nævnt hedder på svensk, en viden med eller delt med andre. Den latinske forstavelse »con« i »conscientia« eller »consciousness« betyder da også »med«.

Derfor er den bevidste viden definatorisk objektiv. Det betyder ikke at den nødvendigvis er sand, men blot at den kan deles med andre, der har eller kan have de samme erfaringer, hvorfor den kan gøres til genstand for fælles undersøgelse og korrektion.

(11) Sandhed, indsigt i lovmæssigheder og bevidstgørelse

Ach (1933) skærpede ovenstående dimension ved bevidstheden. Han betragtede bevidstheden som summen af den samlede erkendte viden om virkeligheden forbundet med en aktiv handledygtighed på grundlag heraf. Den klareste grad af bevidsthed består da i, at bevidstheden rummer indsigt i og stemmer overens med de lovmæssige sammenhænge i den naturlige og kulturelle virkelighed.

Her forlanges altså sand og ikke kun objektiv viden for at en mental foreteelse kan kvalificere til betegnelsen bevidst.

Tanken går tilbage til Leibniz. Han mente, at nok har dyret en sjæl ligesom mennesket, men kun mennesket har en fornuftig og tænkende sjæl, og det skyldes at kun mennesket kender til nødvendige sandheder. Når menneskets mangfoldige perceptioner kun forenes med hinanden via hukommelsen, handler vi praktisk uden tænkning og egentlig ikke anderledes end dyr. Menneskets tænkning opfatter som nævnt relationer mellem perceptionerne, men først når vi forstår reglerne for de nødvendige og dermed nødvendigvis sande relationer mellem perceptionerne, kan vi drage sande slutninger om dem og er først da egentligt menneskelige.

Tanken videreføres af Hegel og ligger derfor også direkte eller indirekte til grund for dele af marxistisk orienteret psykologi og filosofi, hvis gæld til Hegel er åbenlys (hvad enten man er klar over det eller ej). Her bestemmes bevidstheden som graden af individers og gruppers opnåede indsigt i samfundets livsvilkår i form af sociale, politiske og økonomiske modsætningsfulde magtforhold samt personernes aktive handledygtighed overfor disse. Jo mere viden og evne af den slags, des mere »bevidstgjort« er individet eller gruppen. Mennesket bliver bevidst ved at lokalisere sine oplevelser og erfaringer i et samfundsmæssigt mønster af komplekse skiftende perspektiver snarere end ved at inspicere dem privat (Natsoulas 1978).

Derfor kan man i marxismen tale om »falsk bevidsthed«, hvilket vil sige en fejlagtig opfattelse af samfundets lovmæssigheder og ens egen og fællers positioner og roller heri.

Også eksistentialismen er arvtager til Hegel. I både marxismen og eksistentialismen forstås bevidstheden derfor som en bevidstgørelse eller bevidstbliven, en individets eller gruppens mentale anstrengelse for at vinde indsigt i nogle uomgængelige betingelser, der må kommes til rette med. I marxismen på ovenfor nævnte måde, i fx Kierkegaards eksistentialisme som udformningen af den sande syntese mellem ånd og natur.

Det sidste forudsætter vilje og frihed som bevidsthedskomponenter, se herom nedenfor.

Grundideen er altså at opfatte bevidstheden som en »bewusstwerden« eller bevidstbliven snarere end som en »Bewusstsein« eller bevidstværen. Der er med andre ord tale om »vorden« overfor »væren«, modernitetens varemærke overfor middelalder og antik.

Den samme tanke om bevidstgørelse optræder i psykoanalysen i en anden skikkelse, hvor målet med terapien er at »gøre det ubevidste bevidst«, således at psykens fortrængte indhold kan deles med terapeuten og formuleres verbalt og socialt i almene betydninger (ibid). I øvrigt optræder antagelsen vel direkte eller indirekte i mangfoldige former for terapi, rådgivning, konsulentvirksomhed, selvhjælpsgrupper m.m.

Jette Fog behandler terapeutens bevidstbliven i det terapeutiske rum.

(12) Sprog

I adskillige psykologiske og filosofiske traditioner, der kobler viden og bevidsthed tæt sammen, opfattes sproget enten som en nødvendig forudsætning for eller ligefrem identisk med bevidsthed. Det kan forekomme naturligt, hvis man antager at grundlaget for at være fælles om viden er, at den skal kunne formuleres sprogligt og dertil måske endda kunne begrundes rationelt.

I så fald gør man viden i ovenstående forstand til bevidsthedens eneste eller i hvert fald mest centrale funktion og dimension, hvilket denne artikel må anfægte. Det er indlysende, at alt, hvad der kan udtrykkes verbalt, må være bevidst. Men det omvendte er ikke indlysende, nemlig at kun det, der kan udtrykkes verbalt, kan kvalificere til at være bevidst. En sådan antagelse gør det umuligt at forstå store dele af det bevidsthedsliv, som denne artikel præsenterer.

Desuden giver antagelsen formentlig uoverstigelige problemer med at begribe menneskets både fylo- og ontogenese. Fx kan der argumenteres for, at vore forfædre for sandsynligvis flere millioner år siden og dermed formentlig længe før de fik neurale sprogcentre og anatomiske sprogorganer indgik i kooperative og sociale omgangsformer samt brugte redskaber på måder, der kan tænkes at forudsætte tilstedeværelsen af bevidsthedens almene betydninger, begrebsdannelse og evnen til gennem imitation og identifikation at overføre de almene betydninger fra den ene generation til den anden (Katzenelson 1983, 1989: 112-127).

Bevidsthed og sprog er således næppe det samme, ligesom betydning og sprog næppe er det. Bevidstheden er formodentlig fuld af ikke-sproglige betydninger, som kommer til udtryk i fx analog kommunikation og kunstneriske udtryksformer i videste betydning af ordet. Men det er klart, at begrebsstrukturerne og deres lagring i langtidshukommelsen bliver fastere og mere magtfulde videns- tankeredskaber, når de sprogekodes og betydningernes semantik ikklædes et regelsat syntaktisk tydningsystem.

Årsagerne hertil og i det hele forholdet mellem sprog og bevidsthed er

imidlertid for omfattende et emne at uddybe her (se evt. Katzenelson 1983, Klix 1980).

(13) Gensidighed

De almene betydninger kalder Schütz (Schütz & Luckmann 1973) det sociale videnslager. I vor daglige omgang med hinanden tager jeg almindeligvis det sociale videnslager for tavst givet som den betydningshorisont, jeg formoder er den samme for de andre, som den er for mig selv. Jeg underforstår uden videre, at de andre i det store og hele har eller i det mindste kan have den samme slags perceptioner, erfaringer, meninger, viden, intentioner, motiver, holdninger etc. som jeg.

Det betegner Schütz som en kulturs gensidige perspektiver. Ganske vist har hvert individ sit eget perspektiv på den sociale virkeligheden, fordi vore individuelle livsbiografier har gjort os til forskellige personligheder. Men de almene betydninger sikrer omvekseligheden af de individuelle perspektiver til fælles perspektiver. Vi ved alle, hvad kategorien træ er, og det, som jeg tager for givet træer angående, gør du også og omvendt, formoder jeg automatisk og uden at skænke det en tanke, indtil andet viser sig at være tilfældet (ibid).

Den enes forståelser og hensigter er således normalt ubetvivlet og tilidsfuldt givet for den anden og omvendt. De almene betydninger muliggør og i vid udstrækning nødvendiggør, at vi kan opfatte tingene fra hinandens perspektiver. De gensidige perspektiver er konstitutive for vort sociale væsen og dermed for bevidsthedens orienteringsevne i den sociale virkelighed.

Denne gensidighed (og den dertil knyttede anerkendelse, som jeg springer over) er kernen i menneskets socialitet. Derfor kan vi med Mead (1934) sige, at den sociale interaktion mellem mennesker er forud for den individuelle bevidsthed. I interaktionen sætter jeg mig i den andens sted, hvilket bevirker, at en handling eller en ytring har samme virkning på ego eller den person, der foretager den, som den har på alter eller den person, den er adresseret til. Fordi de individuelle perspektiver er indlejret i de almene betydningers fælles gensidige perspektiver, vækker handlingen samme reaktion til live i ego selv, som ego (tavst) formoder at den gør hos alter (Katzenelson 1994: 98-115).

Sagt på en anden måde med Mead indtager ego i handlingsudførelsen tavst alters perspektiv på eller holdning til ego og til sagforholdet mellem dem. Ego ser sig selv spejlet udefra med alters øjne. Alter er altid egos alter ego, også når ego er i enrum. Ego sætter sig i alters sted, og omvendt, og derfor forstår deres bevidstheder i store træk det samme ved det samme, fx et træ, og kan dele deres erfaringer med hinanden.

Svigtende evne til at sætte sig i den andens sted er formentlig en vigtig faktor i forskellige psykiske forstyrrelser og sygdomme som fx autisme og psykopati.

Gensidighedsforholdet kan udvides til den mere systemteoretiske antagelse, at individernes bevidstheder udgør momenter i et overgribende selvorganiserende system, hvori de enkelte intentionaliteter er bundet uløseligt op i sløjfer med hinanden og med de omgivelser, de er rettet mod (Bateson 1972). Det er vilkårligt, hvor man »punktuerer« grænserne mellem bevidsthederne og mellem bevidsthederne og omgivelserne, fordi ethvert punkt i det samlede system både er forudsætningen for og resultatet af ethvert andet punkt. Her skærpes ideen om den fællesmenneskelige (og måske kosmiske) bevidsthed.

På sæt og vis opererer virksomhedsteorien og dermed beslægtede teorier vel med den samme antagelse om at bevidstheden opstår i og med det interpersonelle rum, også den private bevidsthed i form af (med Meads udtryk) en indre dialog med den internaliserede alter og derigennem med samfundet overhovedet.

(14) Intentionalitet af 2. orden

For di vi gennem de gensidige perspektiver sætter os i hinandens sted, kan vi forstå hinanden. Jeg forstår nemlig uden videre den anden som i store træk ens med mig, og jeg forstår mig selv således som jeg formoder, at han forstår mig. Kun når forskelle mellem os springer i øjnene, begynder jeg muligvis at problematisere denne tavse forståelse. Ellers tillægger jeg som anført i store træk den anden de samme slags overbevisninger, ønsker og hensigter som jeg tillægger mig selv.

Det vil imidlertid sige, at jeg samtidig (tavst) tillægger den anden viden om min viden, overbevisninger og hensigter m.m. Det er nødvendigt for at gensidigheden kan fungere og socialt samliv finde stede. Det kalder Dennett (1979: 273) intentionalitet af 2. orden. Dvs. at jeg ikke kun tillægger den anden overbevisninger og hensigter, men tillige tillægger ham overbevisninger om andres og herunder mine overbevisninger og hensigter. Menneskets sociale bevidsthed er med andre ord i stand til at mene, at et andet menneske mener at ... osv. Vi opfatte med andre ord ikke blot tingene fra hinandens perspektiver, men kan tillige opfatte hinandens perspektiver.

Bevidstheden tjener på denne måde det mest komplekse af alt, nemlig evnen til at forestille sig hvad de andre mener om mine og deres egne forestillinger og meninger. Sociale dyr kan omgås hinanden uden denne evne, men det kan humane bevidstheder ikke.

Enhver kulturs almene betydninger rummer således ikke kun antagelser om den menneskelige bevidstheds egenskaber, men dertil antagelser om disse antagelser. Det er en slags folkepsykologisk teori om menneskets mentale liv. Teoriens kerne består af overbevisninger om og forklaringer på de intentionaliteter og intentionaliteter af 2. orden, der styrer menneskers handlinger og får dem til at gøre, hvad de gør. Vor bevidsthed rummer en sådan »theory of mind«, som det er blevet kaldt (Premack & Woodruff 1978), uden hvilken vi ville leve i en kaotisk social virkelig-

hed. Det ville være umuligt for os at forudsige de andres hensigter og handlinger.

Muligvis en sådan manglende »theory of mind« central for autisme (Baron-Cohen et al. 1985). De autistiske synes ingen antagelser at have om, hvilke antagelser og hensigter hverken andre eller de selv kan have. Mennesker er ting eller maskiner for dem. De opfatter kun kroppens fysiske bevægelser og ikke det skjulte indre mentale liv, næsten som karikaturen på en behavioristisk sansedateori for handlelivet. Derfor lever de i en uforudsigelig social virkelighed uden gensidige perspektiver. De kan ikke sætte sig i andres sted og se med deres øjne, ej heller se sig selv med andres øjne. De er konkret bundet til, hvad der foregår her og nu og kan ikke forestille sig, at andre handler ud fra indre usynlige antagelser om virkeligheden og antagelser om antagelser om virkeligheden.

Arne Poulsen og Erik Svejgaard behandler denne komponent.

(15) Differentiering, integration, overvågning, vurdering, syntese og beslutning

Beslægtet med at »være var« er betydningen at »overvåge«, at »vogte over« noget, at »vare (noget) vel«. En af bevidstheden dimensioner er at overvåge og vurdere psykens mange processer og undertiden træffe handlingsbeslutninger, idet man muligvis kan forstå psykens processer hierarkisk med bevidstheden som en »monitor« øverst.

Med en udvidelse af det i komponent (1) anvendte billede kan vi forestille os det samlede psykesystem som virksomheden ved en avis. Journalisterne udfører en lang række specialiserede funktioner, her kaldt fx perception, tænkning, motivation, følen m.m. De har hver deres opgaver og intentionaliteter, som de forfølger hver for sig. De sender budskaber til hinanden per telefon eller over computernettet, men har i øvrigt ringe kendskab til og indflydelse på hinandens aktiviteter. De udfører »modalitetsspecifikke« aktiviteter, som det hedder i dele af kognitionsforskningen (fx Fodor 1983).

Resultatet af den slags parallelt forløbende og af hinanden ret uafhængige virksomheder kan næppe undgå at blive kaotisk. Journalisterne har derfor over sig et mere begrænset antal redaktionssekretærer, der samordner et vist antal journalisters bidrag inden for et afgrænset stofområde. Redaktionssekretærene har over sig et endnu mindre antal redaktører med samme funktion for deres vedkommende. Og øverst har avisen en chefredaktør med tilsvarende funktion for redaktørernes vedkommende. (Hvis det ellers er sådan det foregår på en avis).

Man kan antage, at evolutionen har formet psyken i sådanne fleksible hierarkier af samordnede mellemstationer med bevidstheden som højeste kommandopost, der overvåger og redigerer, samstemmer og koordinerer alle aktiviteterne til en som regel harmonisk og handlelygtig enhed og syntese (Johnson-Laird 1988: 356). Med sine stadige opmærksomhedsskift sammenfatter bevidstheden de ansattes virksomheder, vurderer

disses aktualitet i tidens debat, sammenholder dem med hukommelseslageret, sætter mål og træffer de beslutninger om de konkrete handlinger, mellemlederne og journalisterne herefter udfører som et samarbejdende kollektiv.

Både fylogenetisk (Katzenelson 1989: 32-38) og ontogenetisk (Werner 1948) er det ret almindeligt at betragte psyken som en sådan systembalance mellem stadigt flere differentieringer eller specialiseringer ledsaget af stadigt flere integrationer på stadigt højere niveauer. Højere niveauer styrer lavere og er selv lavere i forhold til endnu højere niveauer. Detaljerne i et lavere niveaus organisationsform og styringsregler er ikke kendte eller »repræsenterede« på det højere niveau, hvilket fremmer effektiviteten i hastigheden og præcisionen af rutinearbejder.

Chefredaktøren kender derfor ikke meget til de øvrige ansattes specialfunktioner, de fleste kender han slet intet til. Det gør ikke noget, eller rettere det kan ikke være anderledes, for specialfunktionernes antal er formentlig så uhyre stort, at chefredaktøren ville være handlingslammet hvis han skulle kende dem. Det afgørende er blot, at han gennem et evigt kørende tilbagekoblingssystem, hvori hierarkiernes subhelheder påvirker hinanden, modtager resultaterne af deres aktiviteter nedfra og op og på grundlag heraf oppefra og ned regulerer hele foretaget til en handledygtig enhed (Hilgard 1980).

Man kan da med fx Thatcher & John (1977: 294) beskrive bevidstheden som den proces, hvori mangfoldige psykiske modaliteter kombineres til en multidimensional enhedsrepræsentation af systemets tilstand i forhold til dets omgivelser. Denne enhed forbindes med systemets motivationer og emotioner og genererer programmer, der gør organismen handledygtig i omgivelserne.

Det forudsætter imidlertid at chefredaktøren kan forstå noget, som hver af de ansatte ikke behøver forstå, nemlig at hele virksomheden forstår sig selv og forstår sig som en enhed blandt andre lignende enheder i cirkulation på mediemarkedet. Chefredaktøren skal med andre ord kunne forstå de almene betydninger og gensidigheden og besidde en model af hele systemet. Det vil sige, at han skal kunne fremvise refleksivitet og selvbevidsthed, se nedenfor i komponenterne (16) og (17). Se videre om enheden og syntesen i punkt (18).

Hanne Udesen & Anders Gade behandler denne komponent.

(16) Refleksivitet

En særlig slags overvågning er at »tage sig (selv) i agt« eller være opmærksom på sig selv på den måde, at man »tager sig i vare«. Man overvåger sig selv i den forstand, at man er »opmærksom på sig selv i en situation«. Bevidstheden er rettet mod sig selv samtidig med noget andet end sig selv.

Varheden kan med andre ord være refleksiv, bøjet tilbage mod den iagttagende instans. Det er den humane varhed måske altid, omend i me-

get varierende grader. En re-fleks betyder et tilbagkastet lys fra et spejlende objekt. Refleksion er intentionalitetens tilbagevenden fra objektet til sin egen subjektive kilde. Jeg er ikke kun klar over, hvad jeg er klar over, men også klar over at det er mig, der er klar over det, samt undertiden klar over at andre iagttager og vurderer min væren klar over det. Bevidsthedens intentionalitet er om eller viser hen til et objekt eller til noget andet end sig selv, men i intentionalitetens tilbagebøjning fra objektet mod subjektet viser bevidstheden tillige hen til sig selv.

Refleksiviteten følger af subjekt-objekt løsgørelsen. I og med at en organisme erkender verdens objekt karakter, erkender den sig selv som havende subjekt karakter, dvs. som noget adskilt fra den verden den erkender. I og med objektets væren »sat frem for« organismen, erkender organismen, at den også selv er »et noget« eller et subjekt, som gennem skiftende perspektiver erfarer, at der findes »et andet« eller et objekt adskilt fra det, og hvis konstante egenskaber er identificerbare via disse skiftende erfaringer med det.

Dermed erkender subjektet sig samtidig som værende det noget, der erkender den af sig selv uafhængige objektverden. Subjektet erkender sig som værende noget selv-stændigt, som et noget-der-står-ud-fra verden. Det betyder ordet eksistens (»ex-sisto«) i øvrigt på latin, og menneskets bevidsthed træder således i eksistens ved at erkende sig som værende den erkendende instans i en erkendbar virkelighed.

Alle organismer er altid i-forhold til noget andet end sig selv, men bevidstheden bevirker at mennesket som formentlig det eneste subjekt på jord desuden er et forhold, der forholder sig eller i det mindste kan forholde sig til sig selv (Kierkegaard 1849: 73). Det menneskelige subjekt er det forhold, der forholder sig til sig selv (refleksivt) ind igennem noget andet end sig selv (intentionalitsobjektet).

Arne Poulsen behandler denne komponent.

(17) Mighed, selvbevidsthed og identitet

Af refleksiviteten følger den ganske hyppigt optrædende definition af bevidstheden, at den er summen eller indbegrebet af alle de mentale aktiviteter og tilstande, som individet ved selviagttagelse erkender eller er var, at det har i et givet øjeblik eller over længere tidsrum. Det kan kaldes mighed, mere almindeligt selvbevidsthed.

Descartes' »cogitatio« er en udgave af bevidsthed forstået som bevidsthed om min aktuelle mentale tilstand, min mighed eller selvbevidsthed. Locke udvidede denne opfattelse af bevidstheden som en slags indre sansning af sig selv. Det latinske »conscientia« og »cogitatio« havde nemlig også betydningen »sensus internus« eller sjælens vendt sig mod selv som »introspektion« og gøren sine tilstande og operationer gennemsigtige for sig selv. Grænserne for denne mighedens gennemsigthed var også bevidsthedens eller »the minds« grænser.

I bredere forstand kan ved mighed tillige forstås hvilke vaner, rutiner,

forestillinger, tanker, erindringer, kundskaber, talenter, færdigheder, interesser, holdninger, overbevisninger, idiosynkrasier, tro, dominerende stemninger og temperament, motiver, livsmål og projekter, kærligheder, familie, erhverv, roller, venner, hobbies, normer, værdier, smag, stil, udseende, sygdomme, handicaps etc., der i særlig grad forlenes med en fornemmelse af kontinuert selvbiografisk identitet af »hvem jeg er«. Subjektet ser sig selv som hovedfigur i en fortløbende livshistorie, der rulles op på et indre filmlærred når opmærksomheden fokuseres i den retning.

Jeg kan med andre ord føre en »indre dialog« med mig selv om mig selv, med Meads (1934) udtryk, fordi jeg kan sætte mig i den andens sted eller indtage den andens holdning overfor mig og se med samme øjne på mig selv, som jeg forestiller mig de andre gør. For at forstå mig selv må jeg gøre mig til den anden for mig selv eller gøre mig til objekt for det subjekt, der ser på mig gennem den andens øjne. Jeg tager mig i øjesyn udefra på i princippet samme måde, som andre tager mig i øjesyn.

Subjektet gør sig altså til objekt for sig selv. Jeg objektiverer eller eksternaliserer eller yderliggør mig i mig selv som den anden, hvorpå jeg subjektiverer eller internaliserer eller inderliggør den deraf resulterende forståelse af mig som min mighed. Bevidstheden er som nævnt det forhold, der forholder sig til sig selv, samtidig med at det forholder sig til noget andet end sig selv, og i dette tilfælde er »det andet« mig selv som objekt for sig selv.

Det er herover for blevet gjort gældende, at denne dimension ved bevidstheden fører til en såkaldt uendelig regres. For hvis en mental instans, en »homunculus«, kan iagttage sine egne tilstande og operationer, må der bag den være en yderligere homunculus som iagttager den første homunculus, der iagttager sig selv osv. (jf. fx licentiatens identitetsproblemer hos Poul Martin Møller).

Indvendingen er korrekt i den forstand, at bevidstheden naturligvis ikke kan observere sine egne processer, ligeså lidt som øjet kan se sig selv. Sådan forstået er den introspektive metode forkert. En mental proces er identisk med sit forløb og kan ikke stille sig hinsides sig selv uden at blive til en anden proces. Men bevidstheden kan gøre subjektet til objekt for sig selv og observere resultatet af denne mentale proces, som den foreligger aktuelt eller summeret over tid som mere bestandige tilstande. Det er der psykologisk set intet mere mærkeligt ved, end at bevidstheden kan observere ydre objekter og begivenheder.

Sagt på en anden måde kan bevidstheden have en model af sig selv momentant eller gennem tid, ganske som den kan have en model af et hus eller af andre bevidstheder. Bevidstheden kan sammenholde sin model af sig selv med sin model af andre bevidstheder og sin model af andre bevidstheder med sin model af sig selv (Humphrey 1987). Det er blot et træk blandt andre ved bevidsthedens evne til at modellere og kategorisere virkeligheden i almindelighed.

Det har være hævdet (af fx Jaynes 1976), at selvbevidsthed og identi-

tet er historisk relativt sene dimensioner ved bevidstheden, som er afhængig af visse samfundsmæssige udviklinger og i særlig grad er vestlige kulturprodukter. Det er for stor en diskussion at tage op her.

Arne Poulsen behandler denne komponent og Hanne Udesen & Anders Gade strejfer den.

(18) Jeghed

En anden følge af refleksiviteten og den overvågende syntesefunktion, der er nævnt under komponent (15) er en grundliggende fornemmelse af jeghed eller af at fatte sig selv fra et privilegeret indre perspektiv som en sammenhængende enhed og helhed, der eksisterer og oplever dette og gør hint (Stagner 1961: 186).

Det er et oplevende jeg, som er noget var, og som tænker og handler og holder tanken og handlingen fast som tilhørende sin bevidsthed og ingen andres. Det er fornemmelsen af en rodfæstelse af subjektets oplevelser som begivenhedernes centrum i bevidsthedsstrømmen på en mere personlig måde end nogen anden erfaring (James 1890 1: 226). Der er noget særligt ved min oplevelse af alting, der er så særlig mit, at ingen andre kan få adgang til det på samme vis som jeg. Ingen andre ved, hvad det vil sige at tænke og handle sådan som jeg ved, hvad det vil sige at tænke og handle som mig.

Desværre har vi kun fattige ord til at udtrykke, hvad dette særlige består i. Det er noget med, at jeg er en slags vidne til mine egne tanker, følelser og handlinger. Jeg er min egen vider eller med-vider, så meget min egen intimt fortrolige forbundsfælle (Natsoulas 1978), at selv mine kærester aldrig kan lukkes helt ind i den kreds, jegheden slår om subjektet. Umuligheden af at kunne åbne sig for den anden helt derind har ikke få forfattere og eksistenstænkere gjort til et tragisk »condition humaine«.

Jeg er med andre ord ikke blot noget var. Jeg er desuden ikke blot var, at jeg er noget var, men tillige også at det er et jeg af en slags, der er noget var og udfører handlinger. Jeg er min migheds agent, og det er jeg hele tiden. Min varhed rummer en erfaring af sin egen varhed og handlen som netop min varhed og handlen med kilde og udspring her i dette migs jeg. Bevidstheden ved af, at den forekommer hos en mighed, der kan sige »jeg« om sig selv, fx »jeg ser dette og føler hint«. Dette migs jeg er bevidsthedspolen, som Husserl siger det, det sted i psyken der ligesom Nord- og Sydpolen samler alle længdegraderne i et oplevende og handlende syntesepunkt.

Jegheden er ikke det samme som migheden, selvbevidstheden, identiteten eller subjektet som objekt for sig selv. Kant kaldte sidstnævnte for det empiriske jeg (det empiriske mig ville være en bedre betegnelse i nærværende terminologi), som subjektet kan gøre til genstand for sin egen erfaring. Jegheden, eller hvad det nu skal kaldes (både mighed og jeghed er mine påfund inspireret af Kant og Mead), benævnte han det transcendentale jeg. Dette kan ikke gøres til genstand for erfaring, fordi

det går forud for enhver erfaring og herunder subjektets erfaring om sig selv eller sin mighed. Det transcendentale jeg er den mentale instans, der udgør enheden og syntesen i bevidstheden, og er dermed forudsætningen for, at bevidstheden overhovedet kan gøre sig erfaringer om dette og hint og herunder sig selv.

Kant udtænkte det transcendentale jeg som argument imod Hume. Hume havde hævdet, at erkendelsen blot består af bundter af adskilte perceptioner, tanker, erindringer, følelser etc., der følger efter hinanden med vældig fart. Hertil indvendte Kant, at der må være en eller anden mental instans som foretager sammenbundningen. Denne størrelse kan ifølge Kant ikke tillægges empiriske egenskaber af nogen art, således som det empiriske jeg (her migheden) kan. Der kan kun siges om den, at den på en synteseskabende måde erkender og sammenfatter erkendelsens indhold til den erfarbare enhed og helhed, der er forudsætningen for bevidsthedens konkrete erfaring om dette og hint bestemte eller kategoriale noget.

Derfor er det ikke underligt, at vi næsten ikke kan sætte ord på størrelsen. Jegheden udgør frem for nogen af komponenterne »mysteriet«.

Jegheden kan altså ikke gøres til genstand for mighedens reflektive selvbevidsthed. Jegheden er ikke en erfaring om nogle bestemte egenskaber ved hverken min bevidsthed eller personlighed, men tværtimod den umiddelbare og primitive oplevelse af, at jeg slet og ret eksisterer som et sammenhængende, organiseret, handlende og bevidsthedsstrømmende subjekt (med James' udtryk). Jegheden ved om sig selv, at den er, men ikke hvad den er. Det er til gengæld en stærk erfaring, og den kan tænkeligt hos spædbarnet meget vel ligge forud for kapaciteten til selvbevidsthed som bl.a. Stern (1985) beskriver den under navn af »selvfor-nemmelse«.

Det kan ikke overraske, at migheden og jegheden i psykologien oftere behandles under overskriften »selvet« som to af dette begrebs adskillige betydninger snarere end »bevidsthed«. Undertiden kaldes de henholdsvis selvet som objekt og selvet som subjekt eller selvet som henholdsvis »known« og »knower« og hos Mead netop mig og jeg.

Defekter i jehedserfaringen har fremmedhedskarakter, der kan være skræmmende. Også en af eksistenstænkningens og den modernistiske litteraturs favoritter.

Til slut historien om professor Lammers oplevelse (hvis kilde jeg ikke kan huske). Han faldt i en gletscherspalte under bjergvandring og blev slået bevidstløs. Bagefter fortæller han om den langsomme bevidstbliven af jegheden på denne måde: »Tåge ... mørke ... tåge ... svirren ... gråt slør med en lille lysere plet ... tåge ... afmagt ... en blid summen ... ubehag ... tåge ... der er hændt noget ... tung tåge og hele tiden den lysere plet ... en sitrende gysen, noget klatmt ... tåge ... hvordan var det nu? ... et forsøg på at tænke ... åh, tågen er der endnu, men foruden det lyse punkt derude kommer der et andet punkt herinde: Det stemmer, det er et jeg ... tåge,

monoton ringende lyd, frost ... jo, det stemmer, en vild, vild, vild drøm! Det har drømt, nej det er nok jeg, der har drømt«.

(19) Kontrol, foregriben, forestilling, fantasi, planlægning, tid og mulighed

Den subjekt-objekt løsgjorte, kategoriserende, refleksive, overvågende bevidsthed er psykens kontrol- og selvkorrektionsinstans i handling og i vurdering af handlingens forhold til omverdenen. Bevidstheden resumerer og kommenterer begivenhederne som en slags indre stemme, der kan intervenere i den umiddelbare livsudfoldelse, kan forsinke reaktioner, kan hæmme, udsætte eller helt afmontere handletilskyndelsen til fordel for foregribelse og mental afprøvning af forestillede alternative handlinger, der samstemmes med omgivelserne før de finder sted (Kihlstrom 1984, Mead 1934: 351).

Dyr kan kun afprøve handlinger direkte. Modsat dyrets umiddelbare adfærd eller væren eet med dets omgang med objektet giver bevidsthedens kontrol, foregribelse, forestilling og fantasi mennesket en middelbar virkelighed at handle i, en mulighedsverden som kan undersøges før den realiseres. Vi kan selekttere mellem stimuli, vi kan standse op og overveje alternativer ud fra viden og antagelser om handlingens følger. Menneskets bevidsthed kan lægge distance til både de ydre påvirkninger og den indre motivation, kan forhandle handlingen og lade forestillinger og fantasi om fortiden og fremtiden indvirke på og drage konklusioner, træffe beslutninger og planlægge sin handle på grundlag heraf.

Bevidsthed kan med andre ord forbinde ting og begivenheder i tid og rum langt hinsides det umiddelbart perceptuelt foreliggende. Bevidstheden kan løbende rekonstruere opmærksomhedsfeltet, således at stadigt nye og varierede sider af objektet eller det forestillede objekt og af forholdet mellem subjektet og objektet træder frem. Subjekt-objekt løsgørelsens evne til at se, at et objekt er det samme skønt det opfattes fra forskellige perspektiver, er grundlaget for at kunne forestille sig det anderledes eller forestille sig objekter, der slet ikke kan ses (Minsky 1985: 114).

Dette kontrollens, distancens, forestillingens og fantasiens mulighedsrum er selvfølgelig afgørende for den store smidighed og fleksibilitet, der karakteriserer mennesket sammenlignet med andre arter såvel som for vor formidable evne til at gribe ind i og omforme naturen i vor tjeneste.

(20) Vilje, frihed, valg, ansvar og personhed

Bevidsthedens selektion, overvågning, intentionalitet af 2. orden, kontrol, foregribelse, mulighedsrum, beslutning, refleksivitet og jeghed er grundlaget for det, vi kalder vilje og frihed eller den fri vilje, autonomi, selvbestemmelse osv. I en eller anden udstrækning kan vi vælge vore handlinger, og vi kan på anfordring begrunde eller gøre regnskab for vore valg. I hvert fald undertiden.

For Wundt var dette næsten bevidsthedens kerne, såvel som for Schopenhauer og Nietzsche og via dem i øvrigt Otto Rank. Wundt opstillede to slags motivationer for adfærden, en opdeling som mange andre har arbejdet med i psykologien og filosofien (fx Schütz 1951). På den ene side er der involuntære årsager til handlinger i form af biologiske drifter, emotionelle tilstande, personlighedstræk og ydre stimulation. På den anden side er der voluntære grunde til handlinger stammende fra komplekset af viden, tanker, overbevisninger, motiver, holdninger, kulturel indflydelse og den biografisk dannede identitet. Sådanne grunde opleves som intentioner eller mål snarere end som blot intentionaliteter.

Så enkelt er det nok ikke med viljen, skønt det naturligtvis ikke her er muligt at grave dybere i dette omfattende og vanskelige tema. Vi kan viljesmæssige selektore og kontrolleret styre opmærksomheden mod ydre og indre fænomener, og vi kan træffe beslutninger om specifikke handlinger. Men den slags foregår formentlig ikke ret ofte i dagligdagen. Vist kan vi begrunde vore voluntære handlinger, men det sker næsten altid efter at handlingerne er udført. Det gør ikke rationaliteten (komponent 5) mindre interessant og vigtig, men i dagligdagens bevidsthedsstrøm handler vi vanligtvis lidet viljesmæssigt.

Billedlig talt er der i hverdagen snarere end egentlig viljesindsats tale om, at vi med avismetaforen »redigerer« (Hansen 1992) den altid alle-rede løbende bevidsthedsstrøms elementer til en helhed, som vi overvågende fastholder længe nok til at erfare jeghedens tilstedeværelse i handleforløbet. Denne jeghedserfaring opleves som fri vilje. Vi er imidlertid ikke fri, fordi vi kender til vore handlingers yderste oprindelse, for det gør vi sjældent, muligvis aldrig. Handlingens oprindelse ligger oftest og måske altid under bevidsthedstærsklen som tidligere nævnt. Handlingen er i gang, før bevidstheden tænder. Men vi er fri, fordi bevidstheden punktvis gør det muligt for os at opholde, fraselektore og redigere i bevidsthedsytringerne til noget, jegheden står inde for som tilhørende migheden. Det kalder vi da et valg.

Men at vi punktvis faktisk foretager sådanne kontrollerede og begrundbare valg er ikke des mindre centralt for vort sociale samliv. For det er i vigtige situationer, det sker, der hvor handlingen for alvor gør en forskel (og hos Kierkegaard derfor også for alvor det, at forholdet forholder sig til sig selv i frie og ansvarlige valgsituationer og derigennem begriber, hvad det for alvor kommer an på, nemlig at skabe den rette syntese i eksistensen, jf. komponent 11). Eksempelvis hviler hele vor kulturs retsopfattelse på den antagelse, at vi kan gøres ansvarlige og kræves til regnskab for i gerningsøjeblikket at have foretaget en begrundet viljes-handling, skønt den slags altså sandt at sige forekommer sjældnere end retsinstitutionen forudsætter.

Denne retsopfattelse hviler på sin side på en alment accepteret opfattelse af, hvad det vil sige at være et fuldgyldigt medlem af vor kultur. Det er blandt andre egenskaber at være et myndigt og refleksivt selvforval-

tende individ, teknisk ofte kaldet en »person« (Katzenelson 1982). Og kulturen har niches og institutioner for mennesker, der midlertidigt eller kronisk ikke betragtes som helt så meget personer som de fleste, og som derfor heller ikke i samme grad som andre holdes ansvarlige for deres gerninger.

(21) Samvittighed og moral

Ovenstående bevidsthedskomponent såvel som en række af de forudgående er bærende for det, vi kalder samvittighed. Det var derfor langt fra vilkårligt og næppe kun i mangel af et selvstændigt begreb for bevidsthed, at de gamle knyttede bevidsthed og samvittighed så tæt til hinanden, at de anvendte samme ord for begge fænomener.

Al viden er som anført en sam-viden, og viden indgår da også lige så centralt i ordet sam»vit«tighed som i be»vid«sthed. At være en person og dermed være anerkendt som fulgyldigt og myndigt medlem af klubben er frem for alt at besidde en sådan »vittighed«, at man kan indgå i moralsk forpligtende fællesskaber (Dennett 1979: 270). Og moralsk forpligtende fællesskabers gensidige anerkendelse og miskendelse er kernen i menneskeligt samkvem (Katzenelson 1994).

Det var sådan Locke (1690: bog 2, kap. 27) definerede en person til forskel fra blot et menneske. Ved menneske forstod han et biologisk arts-væsen af vor slags, medens begrebet person henviser til et intelligent væsen, der besidder indsigt og refleksion og som kan opfatte sig selv som værende sig selv til forskellige tider og steder (altså en mighed). I og dermed er personen et væsen, der er moralsk ansvarlig for sine handlinger og deres fortjenster, netop fordi dets bevidsthed i og dermed erindrende og forestillende rækker ud over den aktuelle eksistens til fortiden og fremtiden.

Menneskets bevidsthed overskrider grænserne for den individuelle eksistens og stiller sig selv vurderende til regnskab for sit forhold til andre mennesker og virkeligheden i øvrigt. Derigennem kan mennesket underordne eksistensen en idealiseret pligt (Rubinstein 1973: 294), en idealmighed der fungerer som moralsk norm for den enkelte indenfor de almene betydningers horisont. Denne selvovervågende og regnskabsførende mentale instans sætter sig som indre dialog i den andens sted, hvorunder den indfølelse, medfølelse, advarende, påmindende, formanende holder bevidsthedens intentionaliteter op imod den sociale ordens regulativer.

Den højeste grad af varhed om en handling er den, om hvilken jeg kan deltage i en offentlig sproglig eller tavs indre dialog af spørgsmål til og svar på grundene til handlingen ud fra mighedens og jeghedens privilegerede position. Kun væsener, der kan deltage i en sådan spørgende og svarende ræsoning og ræsonation, kan argumenteres ind og ud af rationelle grunde til handlinger eller overbevisninger. Og hvis man ikke er i

stand til at lytte til ræson i en sag, kan man strengt taget ikke være ansvarlig for den.

Denne indre stemme rummer meget ofte elementer af selvvruderende anerkendelse og miskendelse og udgør den skarpeste form for selvbevidsthed ved at optræde som ræsonnør og overtaler overfor sig selv. Som tidligere nævnt (i komponent 14) vil intentionalitet af 2. orden sige at besidde ønsker, meninger, hensigter osv. om andres ønsker, meninger, hensigter osv. At handle ud fra sådanne 2. ordens intentionaliteter er at handle overfor sig selv på samme måde, som man ville handle overfor andre, og at handle overfor andre på samme måde som man ville handle overfor sig selv.

Hvilket er kernen i Kants opfattelse af moral. Der indgår ganske vist andre og mindre bevidste træk i moral (Katzenelson 1985), men denne idealiserede pligt gør det også.

Bevidsthedens stadier

Bevidsthedens komponenter optræder naturligvis i forskellig grad og styrke alt efter situation og personlighed. Blot nogle få bemærkninger herom.

Sansning

I komponent (5) om selektion er nævnt en version af en klassisk skelnen mellem sansning og perception.

Distinktionen optræder hos bl.a. Hegel (1807). Han mente, at alle dyr sanser ligheder og forskelle, således at de kan skelne mellem dette og hint, fx fødeemne 1 og fødeemne 2 eller ikke-fødeemne. Denne skelnen kan dog ikke kaldes egentlig bevidsthed, men sansning under bevidsthedstærsklen. Mennesker reagerer også umiddelbart på stimuli, hvorfor vi som andre dyr også anvender sansning under bevidsthedstærsklen, hvilket Hegel opfatter som intuition eller sansningsbevidsthed eller varhed på et lavt bevidsthedstrin uden artikuleret formål eller hensigt.

Perception

Menneskets perception derimod kategoriserer ifølge Hegel på et højere bevidsthedstrin og forstår dermed (som gennemgået i komponent 7, 8 og 10), hvad dette og hint er for noget, hvad det er til for og hvordan det er det. Som en sådan mere middelbar mental aktivitet er kategoriseringen som anført grundlaget for tænkning og reflekterede intentioner, hvilket for Hegel er nødvendigt for at tale om human bevidsthed.

Strengt taget har bevidstheden tre stadier hos Hegel:

(1) Sansningen af rå informationer.

(2) Perceptionen der gennem kategoriseringen tilføjer begreber til sansningen (jf. komponent 8). Derved tilføjes sansningen en ny kvalitet,

som sammenligner objekterne og indordner dem i forhold til hinanden. Derigennem opstår en » modsætning« mellem et singulært objekt og objektets kategori eller dens klasse eller den universalitet, som objektet kun er et særtilfælde af og hvori kategorien realiserer sig konkret.

(3) Intellektets virksomhed der løser modsætningen mellem det singulære objekt og dets kategori via tænkning, frembringelse af objektiv viden og indsigt i lovmæssigheder (jf. komponenterne 8, 10 og 11). Dette er reflekteret bevidsthed og dermed tillige selvbevidstheden (komponent 17), som hos Hegel overvinder eller »ophæver« subjekt-objekt spaltningen (komponent 6) ved at gøre objektet til en del af sig selv.

Hegel pointerer imidlertid, at den umiddelbare sansbevidsthed og den middelbare perceptions- og formålsbevidsthed samt intellektet optræder sammen. Sansningsbevidstheden er passiv, medens perceptionsbevidstheden hos Hegel er en virksomhed (en »Tätigkeit«, det er fra ham begrebet stammer, dog med afsæt i Kant). Bevidstheden forstår kun virkeligheden ved at handle i den (jf. om fænomenologien nedenfor), og modsat blot stimulus-response bevægelser forudsætter handling et forsæt eller intention (jf. komponenterne 3 og 20). Denne middelbare formålsbevidsthed fremkommer som følge af aktiv mental forarbejdning af sansbevidstheden som en slags åndelig præstation (Taylor 1983).

Denne åndelige præstation består i min terminologi som gennemgået nedenfor af overgangen fra kontaktbevidsthed til afstandsbevidsthed, hvor bevidstheden artikulerer det formål eller den intention, som i dagligdagens virksomhed blot ligger gemt som en intentionalitet under bevidsthedens tærskel. Denne overgang er hos Hegel et stykke aktivt mentalt arbejde, der gør bevidstheden mere eller mindre gennemsigtig for sig selv og ændrer handlingen hen mod større selvforståelse, enhed og selvstyring (ibid.).

I nyere dansk psykologi har bl.a. Brandt (1943) behandlet samme problemstilling, og From (1951) arbejder med varianter af distinktionen mellem sansemæssig forarbejdning og kategorial indordning og perception under navn af lav og høj indordning. Rasmussen (1956) taler om trinlavere og trindhøjere emner. Schultz (1988) bestemmer perception som erkendelse og erkendelse som identifikation af noget i verden. Mammens (1983) skelnen mellem sansekategorier og udvalgs-kategorier er en særlig version, hvor udvalgs-kategorier henviser til subjektets konkrete historiske relationer til objekter snarere end til de her nævnte klassiske behandlinger af perception/apperception.

Jette Fog behandler terapeutens perceptuelle forarbejdningsgrader.

Apperception

I sit opgør med de britiske empirister og deres associationslove hævdede Leibniz at dyr også besidder perception, dog som hos Hegel forstået som passiv sensation, medens kun menneskene har en såkaldt apperception. Apperceptionen udgør hos Leibniz den klare bevidsthed plus selvbe-

vidstheden samt den enhed og syntesedannelse af erfaringerne, der udgør jegheden.

Det er også sidstnævnte sammenhængsskabende mentale instans eller det transcendentale jegs syntetiske virksomhed (jf. komponenterne 15 og 18), der hos Kant er ansvarlig for apperceptionen og dermed den betydning, som det perciperede tillægges.

Herbart indførte begrebet apperceptionsmasse. Det henviser til menneskets samlede sum af erfaringer og forestillinger, og apperceptionsprocessen består da i indføjelser af nye perceptioner i apperceptionsmassen.

Wundt (1896) skelnede også mellem perception og apperception. Apperceptionen er opmærksomheden og den både kognitivt styrede og emotionelt farvede viljesmæssige kontrol (jf. komponenterne 19 og 20), der for ham som allerede nævnt udgør den egentlige bevidsthed, medens perceptionen forløber uden opmærksomhed på objektet.

Murray's (1938) begreb om apperception, bl.a. i hans udformning af den såkaldt tematiske apperceptionstest, er anderledes. Han mener at apperceptionen udfylder perceptionen med materiale fra individets ubevidsthed i psykoanalysens forstand (hvorum senere).

I nærværende sammenhæng kan det være ligemeget, om man skelner mellem sansning og perception eller mellem perception og apperception. Man får under alle omstændigheder en skala eller trinrække af mentale tilstande fra sensationer og bevidsthedsdunkle varheder til høj bevidsthedsklarhed.

Bevidsthedens varianter

Eller findes der flere parallelt forløbende trinrækker?

Fordobling

Fx en for hver hjernehalvdel?

I hvert fald har de senere års intensive undersøgelser af hemisfæredominans afgivet forbløffende resultater desangående. De tyder på, at vi har to af hinanden relativt uafhængige bevidsthedsmodi knyttet til hver sin hjernehalvdel. Den venstre er overvejende analytisk, verbal, digital, limiterende og temporal, medens den højre er overvejende intuitiv, figural, analog, relaterende og spatial (Springer & Deutsch 1981).

Resultaterne stammer ikke mindst fra udforskningen af »split-brain«-patienter, dvs. personer med overskåret corpus callosum og dermed adskilte hjernehalvdele. Det viser sig, at de to hjernehalvdeles bevidstheder fungerer hver for sig og i betydelig udstrækning på hver sin måde (Sperry 1968) som ovenfor beskrevet, skønt funktionerne hos normale naturligvis altid tillige er integrerede via corpus callosum. Under eksperimentelle omstændigheder optræder disse patienter næsten som to forskellige individer, uanset at de fortsat oplever sig som en enhed og jeghed.

Derfor kan bevidsthedens enhedsoplevelse tænkes at have sit neurologiske sæde helt nede i hjernestammen, eftersom corpus callosum er skåret over hos disse patienter. Der befinder den elementære varheds neurologiske centrum sig formentlig også. Og hjernestammen er den evolutionært ældste del af centralnervesystemet, fælles for alle højere udviklede hvirveldyr. Et overraskende fund der kunne give anledning til betragtninger.

De to slags bevidstheder har måske tillige med hormonalt betingede kønsforskelle at gøre, så vi kan tale om kønnede bevidstheder.

Alterationer

Og så er der alle de skæve bevidstheder. Drømme, hypnagoge billeder, hypnose og posthypnotiske suggestioner, stofinducerede tilstande, meditation, ekstase, visioner, trance, mystiske erfaringer, aldersregression, ekstrasensorisk perception og andre såkaldt parapsykologiske fænomener, blindsyn, fantomlemmer, ude-af-kroppen oplevelser, nær-død erfaringer og flere til.

Henrik Høgh-Olesen behandler en hel af dem, især den mystiske oplevelse, og blindsyn af Hanne Udesen & Anders Gade.

Forstyrrelser

Endelig de skøre bevidstheder: Fantasterier og konfabuleringer, mani, mytomani og nymfomani, Witzelsucht, tankekonkrethed, -flugt, -hæmning, -blokering og -inkohærens, opmærksomheds-, -koncentrations- og filtersvigt, desorienteringer og dissociationer, hallucinationer og vrangforestillinger, konfusion, tåger og plumringer, mighedsspaltninger og -alternationer, jeghedsplintringer og opløsninger, depersonalisation og de-realisation, delirium, kompulsioner, fobier, amnesi og mighedsbortfald, affektlabilitet, -eksplosion, -kulde, -fladhed, -torpiditet og -inkontinens, forstemninger, euforier og dysforier, overlødig ideer, selvhenføring, empativigt, afoni, afemi, aleksi, apraxi, afasi, ataksi, agnosi, anosagnosi, anosonoksi og prosopagnosi, hyperkinæstesi, -mnesi, -gnosi, -osmi og -dynam.

Og vistnok adskillige til. Det er foruroligende, som om vi ikke er helt egnede til let og muntert, virksomt liv på jord.

Anton Aggernæs og Hanne Udesen & Anders Gade behandler nogle af dem.

Psykens niveauer

Bevidstheden er et træk ved den humane psyke, men som anført ikke identisk med psyken. Der foregår formentlig uhyre meget mere i psyken end bevidste processer. Trods alt er bevidstheden et sildigt opdukkende fænomen i livets udvikling og en specialisering hos kun en enkelt af livets med psyke udstyrede arter.

Jeg har hidtil anvendt udtrykket »under bevidsthedstærsklen« om alt andet end bevidsthed. Nu må det være tid at skitsere en lidt mere differentieret taxonomi for eller en slags model af psykens niveauer.

Freud havde en metafor for psyken som et isbjerg med bevidsthedens lille top over vandet og det ikke-bevidste som resten af det vældige massiv under vandet. Det er et udmærket billede til beskrivelse af, at mennesker kan handle på grundlag af påvirkninger, erfaring, viden, tænkning, motivationer og emotioner, der ikke er bevidste i momentet eller i det mindste ikke er klart bevidste.

Et horisontalt billede af psyken som fx en cirkel med et klart bevidsthedscentrum i midten omlejret af perifere cirkler af stadig mere aftagende klarhed kunne også anvendes.

Som tidligere nævnt i afsnittet om psyke og bevidsthed må oprindelsen eller begyndelsen til tanken i den sætning, jeg lige nu er i færd med at skrive, være kommet til min bevidsthed et sted fra i min psyke under bevidsthedstærsklen. De indledende mentale aktiviteter er altid allerede i gang, før bevidstheden samler dem op. Sætningen »falder mig ind«, principielt på samme måde som når jeg pludselig får en lys ide og løser en indviklet gåde, der har ligget mig på sinde i nogen tid (Hebb 1966: 288). Det er samme slags mentale processer, bortset fra at sidstnævnte gør større indtryk. Aha, siger jeg til mig selv, der må være foregået noget undervands i isbjerget, som på et tidspunkt dukker op over vandfladen og bliver bevidst.

Bevidsthed eller bevidstværen er med andre ord altid en bevidstbliven, også i meget mere elementær forstand end beskrevet i komponent (11), og de psykiske processer, der beforder denne bevidstbliven, er ikke og kan ikke selv være bevidste (Rubinstein 1973: 299).

Denne bevidstbliven udtrykker Nørretranders (1991) på den måde, at bevidstheden altid er forsinket i forhold til handlingen, hvilket kan vises ved psykofysiske eksperimenter og målinger. Fx kan man konstatere at de hjernesvingninger, der er grundlaget for en motorik som eksempelvis fingerbøjning, optræder omkring et halvt sekund før en bevidst beslutning om at bøje fingeren. Det lyder ikke usandsynligt, og mere kompliceret viljesbevidsthed er formentlig langt mere forsinket i forhold til de opstartende aktiviteter under bevidsthedstærsklen, måske timer, dage eller år. Bortset fra at beslutning og vilje som gennemgået kun udgør nogle træk ved bevidstheden, kan den samme forsinkelse meget vel tænkes at optræde ved andre af bevidsthedens komponenter.

(1) Ikke-bevidsthed

Om et centralnervesystem er et nødvendigt grundlag for psykisk virksomhed skal ikke behandles her, men hos højerestående dyr er psyken formentlig bundet til især centralnervesystemet. Ud fra en materialistisk ontologi må man antage, at alle psykiske processer ledsages af eller på en indtil videre lidet klarlagt måde er en delmængde af elektrokemiske pro-

cesser i centralnervesystemet (og måske også det perifere nervesystem og det hormonale system).

Materielle processer i organismen er da psykens dybeste lag. Dybest er psyke og liv to sider af samme sag således forstået, at medens der kan tænkes at findes liv uden psyke (fx hos planter, skønt Aristoteles også tilskrev floraen psyke), må psyke forudsætte eksistensen af og selv være en delmængde af det organiske liv.

Her er vi med andre ord i sjæl-legeme problemets urfjeld. Dernede foregår formentlig hvert sekund millioner af psykofysiske processer, som ikke er tilgængelige for bevidstheden men som ikke des mindre må udgøre noget af grundlaget for at jeg kan skrive denne sætning. Medens jeg skriver denne sætning sker der en løbende ikke-bevidst organisering af psykofysiske virksomheder, der bevirker at eksempelvis blodtrykket og hormonspejlet reguleres, at jeg ikke falder ned af stolen, at jeg ved hvad der er op og ned. Fordi jeg omgås virkeligheden ifølge skemaer indtegnet i arvemassen og i kropsstatikkens erfaringsomgang med virkelighedens rammer og lovmæssigheder kan jeg se, hvad jeg selv skriver, kan jeg opfatte skriften som figur og skærmen eller papiret som figurens baggrund og ikke omvendt, kan jeg skelne mellem stimuli, bearbejde informationer, sondere virkeligheden, gennemsøge hukommelsen, afprøve hypoteser og handle, alt sammen uden at være det bevidst.

Hvis jeg skulle være bevidst om de psykofysiske processer, der regulerer eller i hvert fald indvirker kraftigt på fx blodtrykket, ville bevidstheden få en hel del mere at gøre end den kan kapere. Og det ville gå galt med blodtrykket, for det har bevidstheden ikke forstand på. Men også mere komplicerede handleforløb foregår fuldt automatisk i hverdagslivet. Det gør de fleste af dem faktisk. Hvis man med et kendt eksempel skulle være bevidst om hver enkelt psykofysisk begivenhed i den virksomhed at gå ned ad en trappe, ville man stå på hovedet. Myriader af aktiviteter går for sig uden at jeg er mig dem bevidst og ikke kan være dem bevidst, fordi de udgør enhver bevidsthedstilstands psykofysiske forudsætning. De ikke-bevidste processer er »transcendentale« til bevidsthedens indhold i en mere radikal naturalistisk og mindre filosofisk forstand end Kant kunne (og sikkert ville) forestille sig.

(2) Underbevidsthed

Med underbevidsthed menes indholdet af den bortselekerende kanalkapacitets filtreringsaktivitet, der er omtalt i komponent (5). Denne aktivitet kaldes også ofte for subliminal perception (Dixon 1971), altså perception under bevidsthedens tærskel (»limen«), hvoraf jeg udleder termen underbevidsthed (forstavelsen »sub« er latin for det danske »under«).

Som nævnt i komponent (5) mente Broadbent, at stimuli blev opbevaret i korttidshukommelsen, hvor et filter udvalgte nogle til indføddning i bevidstheden medens alle andre blev selekteret fra og kastet bort. Men

som anført samme sted har andre i samme forskningstradition den opfattelse, at selekteringen ikke medfører bortkastning eller i hvert fald bortkastning i langt mindre omfang. Stimuli, der ikke er født ind i bevidstheden, forsvinder ikke men opbevares og bearbejdes i psyken og spiller en afgørende rolle for adfærden.

Det kan bl.a. påvises ved eksperimenter med takistoskoper. Her præsenteres en person for visuelle stimuli så hurtigt eller så maskerede, at de ikke kan registreres bevidst. Ikke desto mindre opfattes de af pågældende og påvirker hans bevidste indstillinger og erfaringer (fx Duncan & Humphries 1983, Marcel 1983).

Fænomenet har givet anledning til diskussioner om fx de moderne billedmediers mulighed for at påvirke os subliminalt. I dagligdagen spiller den subliminale perception formentlig en vældig rolle i mangfoldige situationer, bl. a. i vor opfattelse af andre mennesker. Forskningen i personperception, som dette område ofte kaldes, har vist at vi særdeles hurtigt, ved første blik som det hedder, danner os ganske faste antagelser om den andens intentionaliteter og endda om hans hele karakter eller personlighed, uden at vi er klar over det eller på anfordring kan redegøre for grundlaget (Katznelson 1994: 78-81). Årsagen kunne være at finde i den subliminale perception.

I lyset af bevidsthedens smalle båndbredde med Nørretranders udtryk er det naturligvis ikke underligt, at evolutionen har udstyret os med evnen til subliminal perception. Hvis ikke vi kunne orientere os i virkeligheden ved hjælp af denne kapacitet, ville vor adfærdsformåen være ekstremt enkel og rigid hvilende på en »tunnelbevidsthed«.

(3) Ubevidsthed

Underbevidstheden kunne naturligvis også kaldes »det ubevidste«, men denne betegnelse har psykoanalysen historisk hævd på (Freud 1915) som betegnelsen for visse dynamiske processer under bevidsthedens tærskel.

Det, der ovenfor betegnedes som ikke-bevidsthed og underbevidsthed, kalder psykoanalysen for det beskrivende eller deskriptive ubevidste. Det henviser hos Freud blot til alt det, der ikke er bevidst, og disse lag spiller ingen rolle i psykoanalysen. Det gør til gengæld det dynamisk ubevidste. Det er intentionaliteter af driftsnatur, der holdes bort fra eller er blevet fortrængt fra bevidstheden til det ubevidste, men stadig presser på for at få afløb. Den selekterende filtermekanisme består her af visse forsvars- og censorinstanser, der holder impulserne tilbage fra bevidstheden, fordi deres bevidstgørelse ville forstyrre individets sindsro og opfattelse af sig selv.

Skønt tilbageholdte fra bevidstheden påvirker disse ubevidste processer os ifølge psykoanalysen ikke des mindre dybtgående, langt mere end bevidsthedsprocesserne. Psykoanalysens centrale tema er dette dynamisk ubevidstes måde at fungere på og forsvarsmekanismerne omkring det samt de deraf følgende realitetsforvrængninger og ængsteligheder.

Det ubevidste i Freuds forstand kalder Jung (1934) det personligt ubevidste, men derudover mener han at der findes et kollektivt ubevidst domæne indeholdende de såkaldte arketyper.

Arketyperne er medfødte mentalt organiserende beredskabssystemer (ikke medfødte forestillinger som det ofte misforstås), der ordner psykens elementer til billeder eller symboler. Arketyperne er fællesmenneskelige virkelighedserkendelser og reaktionsmønstre knyttet til instinktuelt intentionalt af langt bredere væsen end hos Freud. Arketypernes oprindelse kan forstås som den humane organismes svar på almenmenneskelige grundvilkår, ligesom udviklingen af øjne er organismers svar på eksistensen af lys (Nyborg 1992).

Denne forståelse af i det mindste nogle af det ubevidstes regioner var ikke Freud fremmed, skønt han gjorde sig umage med at afvise den.

(4) Førbevidsthed

Psyken rummer vældige mængder af (med et psykoanalytisk udtryk) førbevidste kundskaber, erfaringer, erindringer, færdigheder, forventninger, foregribelser, værdier, moralske normer, idealer, holdninger m.m. opbevaret i langtidshukommelsen.

Engang var mange af disse mentale fænomener bevidste, især under deres tilegnelsesproces, men derefter udgør de et automatiseret materialelager for bevidstheden. Lageret fungerer hele tiden ubemærket som en parathedsfunktion til at levere bevidstheden dens indhold.

Det førbevidste er naturligvis behandlet af mange andre psykologiske traditioner end psykoanalysen, og meget grundigere, fx hele hukommelsesforskningen.

(5) Kontaktbevidsthed

Subjekt-objekt løsgørelse, kategorisering og refleksivitet blev fastlagt som nogle af de centrale komponenter og funktioner i bevidstheden. Men disse, såvel som mange af de øvrige nævnte, optræder i aftagende grader af dominans i bevidstheden hen imod det dunkle. Disse grader har ikke mindst fænomenologien undersøgt (Husserl, Heidegger og Merleau-Ponty, men se også fx Gurwitsch 1964).

Herhjemme er de aftagende grader med et måske mindre heldigt udtryk blevet kaldt symboliserende erkendelse modsat kategoriserende erkendelse, se fx Nielsen (1980) eller Katzenelson (1994: 298-302). Det er tillige blevet benævnt præ-refleksiv bevidsthed, hvilket heller ikke er en helt god betegnelse, fordi den antyder at der slet ikke er refleksivitet tilstede. Kontaktbevidsthed kalder Nielsen (1980) det også, og den term vil blive anvendt her modstillet distance- eller afstandsbevidsthed.

I kontaktbevidstheden er subjektet ikke så løsgjort eller spaltet fra objektet som i afstandsbevidstheden. Her blødgøres eller ophæves mere eller mindre den dualistiske modstilling mellem bevidsthed og krop og mellem bevidsthed og omverden. I kontaktbevidstheden er subjektet

mere spontant opslugt i objektet, det være sig i et andet mennesket, i et samvær, i en stemning, i et stykke arbejde, i ting, i praktisk brugende omgang med verden, i leg, i kunstreception, i et skaberværk etc. Bevidstheden er primært en handlende væren-i-verden (Heidegger), en kropsligt kunnende verdensforbindelse (Merleau-Ponty) hvor levelsen kommer før oplevelsen, snarere end en kontemplativ iagttager af verden. Bevidstheden er ude i situationen, og situationen er »inkarneret« eller legemliggjort i bevidstheden.

Hverdagsbevidstheden er desuden i overvejende grad en rutineret handleverden neden under kategoriseringen, kontrollen og valget. Her trækker vi på førbevidste erfaringsstrømme og færdigheder, som går forud for opmærksomheden og som binder øjeblikkenes adskilte bevidsthedsytringer sammen i en underliggende sammenhængende mental struktur (Husserl). Vi er altid allerede i kontakt med virkeligheden, før vi gør virkeligheden og vor kontakt med den til genstand for den bevidste opmærksomhed. Refleksivitet er altid allerede indlejret i en horisont af mindre refleksiv intentionalitet eller en dybdeintentionalitet, hvor indenfor mit liv udspiller sig som en grunderfaring, jeg har kendskab til men endnu ikke viden om.

Denne horisont er det i menneskelivet altid allerede forudsatte, den tavst strømmende for-forståelse af virkeligheden og min væren til stede i den. Jeg kan standse strømmen, træde ud fra den og gøre den til genstand for nøjere undersøgelse. Hvorpå refleksiviteten yderligere kan gøre mig opmærksom på, at jeg (nu) er det forudsatte var, at jeg er i-forhold, og sluttelig at det er jeghedens mighed, der er i-forhold, at jeg foreholder mig forholdet og således er et forhold der (også) forholder sig til sig selv ved at forholde sig til det andet.

Men denne nøjere undersøgelse af forholdet er ikke hyppigt optrædende. Jeghed er mestendels i et mere oprindeligt forhold til virkeligheden. Det meste af tiden handler vi ret ureflekteret på en tavs viden, som det også er blevet kaldt (Polanyi 1966), en viden-hvordan tingene og livet er snarere end en viden-hvorfor, hvorfra og hvorhen. Vi går bare op i tingene, subjektet og objektet er ikke så spaltede fra hinanden som når vi tænker over tingene. Kategoriseringen er en fortløbende ubemærkethed, nogle gange går subjekt og objekt næsten i eet. Varheden er en umiddelbar levelse, som vi har meget vanskeligt ved på anfordring at sætte i bevidsthedsord.

Erkendelsen og handlingen er med andre ord mestendels forud for sig selv. Jeg har altid allerede en fortrolig kropslig for-viden om tingene og livet, uden at jeg gør mig klart hvad denne fortrolighed hviler på og udspringer af. Jeg er (næsten) altid i færd med noget og stedt i en stemning, en anonym eksistens i mig har noget for med mig og virkeligheden, eller rettere med forholdet mellem mig og virkeligheden, før jeg ved af det. Benene går af sig selv, talen taler sig selv og taler mig ind i en allerede given betydning. Denne betydning kan afstandsbevidstheden tage op og

bearbejde, men ikke selv skabe. Afstandsbevidstheden kan redigere betydningen og træffe viljesbeslutninger på grundlag af den, men den er der før det sker.

Måske kan kontaktbevidstheden opfattes som en kombination af underbevidstheden og førbevidstheden, men først i fænomenologien får vi en rig beskrivelse af disse domæner.

Jette Fog, Ole Fogh Kirkeby og Henrik Høgh-Olesen behandler denne region af bevidstheden.

(6) Afstandsbevidsthed

Endelig er der så den klart opmærksomme, subjekt-objekt løsgjorte, kategoriserende, reflektive, undertiden selvbevidste, villende, vælgende osv. bevidsthed. Den kalder jeg altså distance- eller afstandsbevidsthed.

Men afstandsbevidstheden er aldrig dominerende alene. Psykens øvrige niveauer følger med og er afstandsbevidsthedens fundament. Som før formuleret med Hegel er sansnings- og perceptionsbevidstheden ikke skilt ad. Sansningen er der altid, og den er afstandsløs. Mennesket er nok løsgjort fra virkeligheden men også altid allerede indfældet i den, som Løgstrup kunne sige det.

Kontaktbevidsthedens nærhed ved tingene under jeghedens fjernhed fra migheden og afstandsbevidsthedens fjernhed fra tingene under jeghedens nærvær ved migheden, det er spændingen i de øvre komponenter af den humane psykes departementer. Disse komponenter er hinandens forudsætninger og skifter ustandselig, idet afstandsbevidstheden træder frem som figur på kontaktbevidsthedens grund og derpå atter opluges i den. Med Hegel er det dialektikken mellem handlingens strømmende intentionaltitet og dens artikulering til gennemsigtighed for sig selv.

Se evt. Farthing (1992 : 11-21) for en anden model af bevidsthedens niveauer.

Psykens funktionsmåder

Det er formentlig givet, at nogle af afstandsbevidsthedens komponenter og funktionsmåder optræder i kontaktbevidstheden og førbevidstheden. Det er et mere omstridt spørgsmål, om de også i en eller anden udstrækning karakteriserer ubevidstheden, underbevidstheden og ikke-bevidstheden.

Primær- og sekundærprocesser

For Freud (1911, 1923) var der ingen tvivl om, at ubevidstheden fungerer på en anden måde end afstandsbevidstheden (som naturligvis ikke er Freuds betegnelse). Afstandsbevidstheden følger de realitetsorienterede sekundærprocesser, medens ubevidstheden fungerer i overensstemmelse med primærprocesserne. Disse er ganske anderledes end sekundærpro-

cesserne og styrede af lystprincippet snarere end af realitetsprincippet.

Fx er der i ubevidstheden ingen subjekt-objekt løsgørelse og dermed ingen grænser mellem individet og omverdenen. Derfor er der heller ingen eller kun svag perceptuelt kategoriserende realitetsopfattelse. De sansede objekter glider i et eller erstatter hinanden, der er ingen fortids- og fremtidsfornemmelse og modsigelser eksisterer ubesværet side om side. Fantasi og virkelighed går i eet, emotionerne er frit forskydelige fra objekt til objekt og modstridende emotioner optræder samtidig. Flere lignende træk karakteriserer primærprocesserne, som vi får et billede af gennem drømmeoplevelser og andre af bevidsthedens alterationer og forstyrrelser.

Sekundærprocesserne er ifølge Freud det ny reguleringsprincip i livets orden, der udgør forskellen mellem mennesker og dyr. Af de gennemgåede bevidstheskomponenter er sekundærprocesserne hos Freud især karakteriseret ved opmærksomhed, hukommelse, kontrol, tænkning, sand eller veridikal viden og sprog.

Symbolik og subsymbolik

Kognitionsforskningen beskæftiger sig med psykens komponenter og funktionsmåder med det mål at eftergøre dem i kunstige systemer. Der er (mindst) to stridende paradigmer i denne tværfaglige videnskab, et med afsæt i den klassiske lære om kunstig intelligens og et såkaldt konnektionistisk.

Den klassiske retning som repræsenteret ved fx Pylyshyn (1984) mener, at hele psykens funktionsmåde er syntaktisk og algoritmisk regelfølgende ligesom sproget og tænkningen og derfor principielt den samme som den digitale computers symbolske informationsbehandling. Det gælder i hvert fald for de kognitive processers vedkommende, men ikke nødvendigvis for emotionerne. Den anden skole, konnektionismen, som repræsenteret ved fx Smolensky (1988) har derimod den opfattelse, at psykens lavere niveauer ikke er syntaktisk symbolbehandlende systemer. De fungerer intuitivt og subsymbolsk, ikke regelfølgende som sprogets syntaks (Bernsen & Ulbæk 1993: 252).

Det er for omfattende at gennemgå disse to paradigmer, men forenklet kan de belyses med følgende tredeling af psyken efter dens opgaver, komponenter og funktionsmåder (ibid: 190-191):

(1) »Øverst« er der et oplevelses- og adfærdsniveau. Her kan enten individet selv beskrive sine egne bevidste tilstande eller andre kan på grundlag af hans adfærd. Niveaue omfatter måske hvad jeg kalder kontaktbevidsthed og distancebevidsthed.

(2) »Nederst« er der et neurofysiologisk niveau. Her søger man at forstå sansningens, motorikkens og centralnervesystemets anatomi og funktion som selektor og registrator af ydre stimuli og indre intentionaliteter og som automatisk bearbejdende beslutningstager på grundlag heraf. Niveaue omfatter måske hvad jeg kalder ikke-bevidsthed.

(3) »Imellem« (1) og (2) er der et informationsniveau. Her beskrives det mentale apparat som informationsbehandler med processer som input, output, hukommelse, virkelighedsrepræsentationer, strategier, kognitiv arkitektur m.m. Ligesom det nederste niveau er dette utilgængeligt for såvel individets egne som andres iagttagelser af hans tilstande og adfærd. Niveaueu omfatter måske hvad jeg kalder underbevidsthed, ubevidsthed og førbevidsthed.

Det er især sidstnævnte mellemniveau, som kognitionsforskningen er interesseret i at få viden om og teorier for. Efter en af nævnte forskere er dette domæne blevet kaldt Smolensky-gabet (ibid.: 192),

Ifølge Smolensky prøver de to paradigmer i kognitionsforskningen at forstå principperne for gabets funktionsmåde henholdsvis oppefra og nedefra: Forskere med afsæt i det klassiske paradigme oppefra ved at ekstrapolere kontaktbevidsthedens og distancebevidsthedens komponenter og funktionsmåder til gabet via en antagelse om stadig mere automatiseret symbolsk regelfølgen. Konnektionisterne ekstrapolerer ikke-bevidsthedens, underbevidsthedens og førbevidsthedens (men næppe ubevidsthedens) komponenter og funktionsmåder nedefra til gabet via en antagelse om subsymbolske ikke-regelfølgende processer (ibid: 261).

Niels Ole Finnemann behandler denne problematik.

Et orgelværk

Måske har begge kognitionsforskningens parter ret. Formentlig går der både en vej nedefra og op og en vej oppefra og ned på et kontinuum.

Vejene er blev kaldt mangt og meget i tidens løb, hvoraf nogle allerede er nævnt: Præfleksiv og refleksiv erkendelse, symboliserende og kategoriserende erkendelse, sansning og perception, sansning og sprog, sansning og fornuft, sensorimotorisk og formallogisk intelligens, lav og høj indordning, primær- og sekundærprocesser, subsymbolsk intuition og symbolske processer, procedureviden og deklarativ viden, analog og digital kommunikation, afbildende og diskursive former samt flere til.

Disse veje udgør ikke identiske dimensioner, i hvert fald ikke allesammen, men de kredser om den samme gamle epistemologiske problematik. Det centrale er her at forstå, som jeg lod Hegel påpege ovenfor, at hver pol og måske hvert punkt på vejene samt allehånde overgange mellem polerne og punkterne formentlig ofte forekommer samtidig. De forskellige funktionsmåder i psykens niveauer optræder sandsynligvis både side om side parallelt og flettet ind i hinanden.

Måske er en søjlemodel af psyken som vist i figuren derfor et mere ramrende billede af psykens departementer end et isbjerg, en cirkel eller en båndbredde.

En mængde forskellige mentale processer kører ned og op og op og ned i søjlerne med hver deres funktionsmåder og bevidsthedstærskler. Det gør de både indkapslet i hver sin søjle og derfor mere eller mindre autonomt i forhold til hinanden og dog samtidig glidende over i hinanden samt underlagt en vis syntetisk integration. Psyken fungerer hele tiden i alle søjlerne og på alle niveauerne (som Freud jo også mente for primær- og sekundærprocessernes vedkommende).

Eller man kan forestille sig den samme figur som en række orgelpiber, hvor luft (eller vand) presses op og ned alt efter tryk på pedaler og klaviatur, tilsammen frembringende en vanligvis rimelig harmonisk komposition.

Psyken som orgelværk. Hvorfor ikke et musiksk billede til afløsning af dampmaskinen, telefoncentralen, servomekanismer, transistorkredsløb, computeren, flowcharts og andre af industrialiseringens, informatikkens og managementkulturens metaforer?

LITTERATUR

- ACH, N. (1933) Über den Begriff des Unbewussten in der Psychologie der Gegenwart. *Zeitschrift der Psychologie*, 129, 223-245.
- BARON-COHEN, S., LESLIE, A.M. & FRITH, U. (1985) Does the autistic child have a »theory of mind«? *Cognition*, 21, 37-46.
- BATESON, G. (1972) *Steps to an ecology of mind*. New York.
- BERNSEN, N.O. & ULBÆK, I. (1993) *Naturlig og kunstig intelligens: Introduktion til kognitionsforskningen*. København.
- BRANDT, F. (1943) *Psykologi*, 2. udg. København.
- BRENTANO, F. (1874) *Psychologie vom empirischen Standpunkte*. Leipzig.
- BROADBENT, D.E. (1958) *Perception and communication*. New York.
- CROOK, J.H. (1980) *The evolution of human consciousness*. Oxford.
- DENNETT, D.C. (1979) *Brainstorms: Philosophical essays on mind and psychology*. Sussex.
- DEUTSCH, J.A. & DEUTSCH, D. (1963) Attention: Some theoretical considerations. *Psychological Review*, 70, 80-90.
- DIXON, N.F. (1971) *Subliminal perception: The nature of a controversy*. London.
- DUNCAN, J. & HUMPHREYS, G.W. (1989) Visual search and stimulus similarity. *Psychological Review*, 96, 433-548.
- FARTHING, G.W. (1992) *The psychology of consciousness*. Englewood Cliffs, NJ.
- FODOR, J.A. (1983) *The modularity of mind*. Cambridge, Mass.
- FREUD, S. (1895) *Udkast til en videnskabelig psykologi*. København 1980.
- FREUD, S. (1911) Formuleringen über de zwei Principien des psychischen Geschehens. *G. W.* 8, pp 230-238.
- FREUD, S. (1915) Das Unbewusste. *G. W.* 10, pp 264-303.
- FREUD, S. Das Ich und das Es. *G. W.* 13, pp 237-289.
- FROM, F. (1951) *Drøm og neurose: Et forsøg på et nyt synspunkt*, 2. udg. København
- GREGERSEN, N.H. (1989) *Gud og universet: W. Pannenberg's religionsfilosofi*. København.
- GURWITSCH, A. (1964) *The field of consciousness*. Pittsburgh.
- HEGEL, G.W.F. (1807) *Phänomenologie des Geistes*. Frankfurt/M. 1973.
- HANSEN, M. (1992) Bevidstheden. *Psyke & Logos*, 13, 448-471.
- HEBB, D.O. (1966) *A textbook of psychology*, 2nd ed. London.
- HILGARD, E.R. (1980) Consciousness in contemporary psychology. *Annual Review of Psychology*, 31, 1-26.
- HOFSTADTER, D.R. (1985) *Metamagiske temaer: Mønstre og paradokser i sprog, musik og videnskab*. København 1991.
- HUMPHREY, N. (1987) The inner eye of consciousness. I: C. BLAKEMORE & S. GREENFIELD (Eds.) *Mindwaves*, pp 377-382. London.
- JAMES, W. (1890) *The principles of psychology 1-2*. New York 1950.
- JAYNES, J. (1976) *The origin of consciousness in the breakdown of the bicameral mind*. Boston.
- JOHNSON-LAIRD, P.N. (1988) *The computer and the mind*. Cambridge, Mass.
- JOHNSON-LAIRD, P.N. (1990) A computational analysis of consciousness. I: J.PICKERING & M.SKINNER (Eds.) *From sentience to symbols: Readings on consciousness*, pp 165- 170. New York.
- JUNG, C.G. (1934) Über die Archetypen des kollektiven Unbewussten. Der Begriff des kollektiven Unbewussten. *G. W.*, 9, pp 11-66.
- JØRGENSEN, J. (1945) *Psykologi på biologisk grundlag*. København 1960.
- KATZENELSON, B. (1982) Refleksivitet og personhed. *Psyke & Logos*, 225-238.
- KATZENELSON, B. (1983) Træk af åndens og sjælens historie. *Psyke & Logos*, 209-243.
- KATZENELSON, B. (1985) Moralens inderside. *Psyke & Logos*, 6, 354-377.

- KATZENELSON, B. (1989) *Psykens verden, i verden: Et naturevangelium*. Århus.
- KATZENELSON, B. (1994) *Homo socius: Grundlaget for menneskeligt samkvem*. København.
- KIERKEGAARD, S. (1849) *Sygdommen til døden*. København 1963.
- KILHSTROM, J.F. (1984) Conscious, subconscious, unconscious. I: K. S. BOWERS & D. MEICHENBAUM (Eds.) *The unconscious reconsidered*. New York.
- KILHSTROM, J.F. (1987) The cognitive unconscious. *Science*, 237, 1445-1452.
- KILHSTROM, J.F. (1990) The psychological unconscious. I: L. A. PERVIN (Ed.) *Handbook of personality: Theory and research*, pp. 445-464. New York.
- KLIX, F. (1980) *Erwachendes Denken: Eine Entwicklungsgeschichte der menschlichen Intelligenz*. Berlin.
- LAKOFF, G. (1987) *Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind*. Chicago.
- LEONTJEV, A.N. (1959) *Problemer i det psykiskes udvikling 1-3*. København 1977.
- LOCKE, J. (1690) *An essay concerning human understanding*. New York 1959.
- LURIA, A.R. (1979) *Sprog og bevidsthed*. København 1984.
- MAMMEN, J. (1983) *Den menneskelige sans: Et essay om psykologiens genstandsområde*. København.
- MARCEL, A.J. (1983) Conscious and unconscious perception: Experiments on visual masking and word recognition. *Cognitive Psychology*, 15, 197-237.
- MEAD, G.H. (1934) *Mind, self, and society*. Chicago.
- MINSKY, M. (1985) *The society of mind*. New York.
- MURRAY, H.A. (1938) *Explorations in personality*. New York 1962.
- NATSOULAS, T. (1978) Consciousness. *American Psychologist*, 33, 906-914.
- NATSOULAS, T. (1981) Basic problems of consciousness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 41, 132-178.
- NIELSEN, T.I. (1980) Om psyke og logos og om psyke og eros. *Psyke & Logos*, 147-169.
- NYBORG, E. (1992) Det ubevidste i analytisk psykologi. *Psyke & Logos*, 13, 87-98.
- NØRRETRANDERS, T. (1991) *Mærk verden: En beretning om bevidsthed*. København.
- PIAGET, J. (1974) *The grasp of consciousness*. London 1977.
- POLANYI, M. (1966) *The tacit dimension*. New York.
- PREMACK, D. & WOODRUF, G. (1978) Does the chimpanzee have a theory of mind? *Behavioral and Brain Sciences*, 4, 515-526.
- PYLYSHYN, Z.W. (1984) *Computation and cognition: Toward a foundation for cognitive science*. Cambridge, Mass.
- RASMUSSEN, E.T. (1956) *Bevidsthedsliv og erkendelse: Nogle psykologisk-erkendelsesteoretiske betragtninger*. København.
- ROCKWELL, W.T. (1994) On what the mind is identical with. *Philosophical Psychology*, 7, 307-323.
- ROSCH, E. (1978) Principles of categorization. I: E. ROSCH & B. B. LLOYD (Eds.) *Cognition and categorization*, pp 28-49. Hillsdale, NJ.
- RUBINSTEIN, S.J. (1973) *Sein und bewusstsein: Die Stellung des Psychischen im allgemein Zusammenhand der Erscheinungen in der materiellen Welt*. Berlin.
- SCHNEIDER, W. & SHIFFRIN, R.M. (1977) Controlled and automatic human information processing, 1: Detection, search and attention. *Psychological Review*, 84, 1-66.
- SCHULTZ, E. (1986) Intentionalitet. *Psyke & Logos*, 7, 340-356.
- SCHULTZ, E. *Personlighedspsykologi på erkendelsesteoretisk grundlag*. København
- SCHURIG, V. (1976) *Die Entstehung des Bewusstseins*. Frankfurt/M.
- SCHÜTZ, A. (1951) Handlingsbegrepet. I: D. ØSTERBERG (Ed.) *Handling og samfunn: Sosiologiske teorier i utvalg*, pp 60-67. Oslo 1978.
- SCHÜTZ, A. & LUCKMANN, T. (1973) *The structures of the life-world*. London.

- SEARLE, J.R. (1969) *Speech acts*. Cambridge.
- SMOLENSKY, P. (1988) On the proper treatment of connectionism. *Behavioral and Brain Sciences*, 11, 1-74.
- SPERRY, R.W. (1968) Hemisphere deconnection and unity in conscious awareness. *American Psychologist*, 23, 723-733.
- SPRINGER, S.P. & DEUTSCH, G. (1981) *Left brain, right brain*. San Francisco.
- STAGNER, R. (1961) *Psychology of personality*, 3rd ed. New York.
- STERN, D.N. (1985) *Barnets interpersonelle univers: Et psykoanalytisk og udviklingspsykologisk perspektiv*. København 1991.
- STILLINGS, N.A., FEINSTEIN, M.H., GARFIELD, J.L., RISSLAND, E.L., ROSENBAUM, D.A., WEISLER, S.E. & BAKER-WARD, L. (1987) *Cognitive science: An introduction*. Cambridge, Mass.
- TAYLOR, C. (1983) Hegel's philosophy of mind. I: G. FLØISTAD (Ed.) *Contemporary philosophy*, Vol.4, pp 133-155. Haag.
- THATCHER, R.W. & JOHN, E.R. (1977) *Foundations of cognitive processes*. Hillsdale, NJ.
- TREISMAN, A.M. (1969) Strategies and models of selective attention. *Psychological Review*, 76, 242-299.
- WERNER, H. (1948) *Comparative psychology of mental development*. New York 1961.
- WUNDT, W. (1896) *Grundriss der Psychologie*. Leipzig.
- ZIMBARDO, P.G. (1992) *Psychology and life*, 13th ed. New York.